

Ніжинське товариство української мови “Просвіта”
імені Тараса Шевченка
Ніжинське міське товариство греків імені братів Зосимів
Духовно-просвітницький центр парафії Всіх Святих
Української Православної Церкви Київського патріархату

Серія: Ніжинська старовина

ГРЕКИ В НІЖИНІ

Збірник статей і матеріалів

ВИПУСК II

Ніжин – 2001

К.В. ХАРЛАМПОВИЧ (1870-1932)

Збірник присвячується 130-річчю від дня народження
дослідника історії Ніжинського грецького братства, академіка
ВУАН
Костянтина Васильовича Харламповича.

Протоіерей Олександр
Морозов, священник
Всіхсвятської церкви, історик

СПРАВА АКАДЕМІКА КОСТЯНТИНА ХАРЛАМПОВИЧА

До 130-річчя з дня народження історика

Фонди Ніжинської філії Державного архіву Чернігівської області містять чимало унікальних документів приватного походження, у тому числі – особисті архіви. На особливу увагу дослідників заслуговує фонд видатного історика, професора Казанського університету, доктора церковної історії Санкт-Петербурзької духовної академії, члена-кореспондента Російської Академії Наук, дійсного члена Всеукраїнської Академії Наук, людини складної, драматичної долі Костянтина Васильовича Харламповича (1870-1932).

Як історик К.В.Харлампович належав до старої наукової академічної школи. Хоча через драматичні обставини життя головна праця вченого так і залишилася незавершеною, ім'я К.В.Харламповича та його науковий доробок навіки вписані в українську історіографію, а його дослідження з історії Західно-Руської церкви (Київської митрополії) та шкільної освіти доби феодалізму на теренах України та Білорусі XVI-XVIII ст. досі не втратили своєї вагомості та актуальності.

Народився К.В.Харлампович 18 серпня 1870 року в селі Рогач Берестейського повіту Гродненської губернії (Білорусь) в родині православного парафіяльного священника. Початкову освіту отримав у духовних школах, навчався у Віленській духовній семінарії. Прагнення здобути вищу освіту привело юного семінариста до Санкт-Петербурзької духовної академії, курс якої він успішно закінчив у 1894 році.¹

Коло наукових зацікавлень молодого вченого визначилось досить рано. Як відзначав відомий український історик В.Біднов, “з часів студентства К.Харлампович цікавився переважно минулим України: стародавні її школи та освіта взагалі, культурне становище

українського народу були улюбленими предметами його досліджень”². За часів навчання в Академії ці інтереси вченого знайшли вагоме підґрунтя, стали набагато глибшими, адже в цей час тут складається оригінальна наукова школа, що займалася вивченням церковної старовини Західної Русі (України та Білорусі). У цьому напрямку працювали відомі санкт-петербурзькі вчені професори академії М.Коялович, І.Чистович, П.Николаєвський, П.Жукович та ін.³

Після закінчення академії К.В.Харлампович був направлений викладати латинську мову і “цивільну” історію в Казанську духовну семінарію. З 1900 року він додатково викладав церковну історію в Казанському університеті, де 1909 року отримав посаду виконуючого обов’язки екстраординарного, а згодом – ординарного професора.⁴

Вже у цей час молодий історик друкує численні статті та дослідження з церковної історії, з історії Казанської єпархії та шкільництва в ній, досліджує пам’ятки церковного письменства. У 1898 році в Казані виходить друком капітальна монографія вченого “Западно-Русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православия”, в основу якої К.В.Харлампович поклав власну дисертацію на ступінь магістра богослов’я, захищену на базі Санкт-Петербурзької духовної академії. Це було перше ґрунтовне дослідження, в якому детально і систематично розглядалася діяльність православних братств та братських шкіл на теренах України і Білорусі часів польського панування. Російська Академія Наук відзначила вихід цієї визначної праці, нагородивши її автора престижною “Уварівською” премією.⁵

Ще більшого успіху приніс автору виданий ним у 1914 році перший (і на жаль єдиний) том із замисленого тритомного дослідження “Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь”. Ця друга ґрунтовна праця історика стала його докторською дисертацією, за яку К.В.Харлампович отримав ступінь доктора церковної історії Санкт-Петербурзької духовної академії.⁶

Використовуючи ще не введений до наукового обігу архівний матеріал, К.В.Харлампович поставив собі за мету вивчити ту роль,

яку відіграли вихідці з України, у тому числі вихованці Києво-Могилянської академії, працюючи на культурно-просвітницькій ниві в Росії від середини XVI ст. до початку царювання Катерини II (1762 р.).

Відзначаючи важливість впливу українців на всі сфери культурного життя у Росії, К.В.Харлампович зауважував, що українці (“малороси”) як народність “більш культурна, більш витривала, більш, так би мовити, вперта і косна” повсюди переважали росіян (“великоросів”). Там, де українці переселялися на російські землі і колонізували їх, вони “переймали від великоросів мову, залишаючи їм водночас свої пісні, свої звичаї, побутові риси”. Незважаючи на певні негативні риси (це, на думку К.В.Харламповича, – фанатизм, аристократизм, зверхність до нижчих прошарків та запобігливість перед вищими, любов до розкошів, схильність до діалектичних дискусій, латинська мова та мертва схоластика у навчанні), устрій внутріцерковного життя в Україні відзначався позитивними тенденціями. Зокрема, тут зберігалися “виборність усіх церковно-ієрархічних посад та широка участь парафіян у справах церкви, що знайшло свою реалізацію в діяльності братств”. У той же час у Московській державі XVI-XVII ст. церковний устрій характеризувався “бюрократизмом, безправністю духовенства, повним підпорядкуванням його державній владі”.⁷

Працюючи над I-м томом “Малороссийского влияния”, автор зібрав чимало додаткового матеріалу і вже тоді задумав продовжити цю монографію. У II-му томі К.В.Харлампович планував подати огляд літературної та вченої діяльності українців, що працювали в галузі освіти, зокрема, таких визначних діячів, як Єпифаній Славінецький, Симеон Полоцький, Дмитрій Ростовський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та багатьох інших менш відомих їх співвітчизників. III-й том дослідження, за задумом автора, повинен був підбити підсумок всієї праці і присвячувався розгляду церковно-адміністративного, місіонерського, догматичного та наукового впливу українців на всі сфери культурного, освітнього та духовного життя в Росії.⁸ На превеликий жаль, світова війна, бурхливий

революційні події та лихоліття громадянської війни не дозволили вченому довести до кінця його надзвичайно важливу працю.

Перший том “Малороссийского влияния”, що побачив світ у 1914 році, знайшов схвальний відгук серед істориків і громадськості як Росії, так і України. К.В.Харламповича запрошують взяти участь у XVI Археологічному з’їзді у Пскові, а 24 квітня 1915 року Імператорське Товариство Історії та древностей Російських присудило автору премію імені Г.Ф.Карпова. У 1916 році К.В.Харлампович стає членом-кореспондентом Російської Академії Наук.

Вагомий внесок історика у вивчення української історії не лишився непоміченим і в Україні. 4 червня 1919 року новостворена Українська Академія Наук на спільному зібранні обрала К.В.Харламповича своїм дійсним членом по кафедрі Історії Української Церкви. Враховуючи важливість теми, яку розробляв історик, УАН доручила йому продовжувати цю роботу і водночас запросила К.В.Харламповича переїхати до Києва.⁹ Але отримавши це запрошення, історик так і не зміг своєчасно ним скористатись. В умовах тодішньої розрухи цей переїзд був дуже небезпечним і вимагав значних фізичних та матеріальних витрат для родини, що складалася з п’ятеро осіб – самого Костянтина Васильовича, його дружини Віри Петрівни та трьох дорослих дітей, що навчалися у казанських вузах.

В листі до неодмінного секретаря УАН академіка А.Ю.Кримського, датованому 3 серпня 1920 року, К.В.Харлампович пояснював затримку з переїздом складними військово-політичними обставинами, в яких перебувала в ті часи Україна і, зокрема Київ, що неодноразово переживав зміни влади та переходив “з рук в руки”. “Хоча я особисто вважаю, – писав К.Харлампович, – що тепер вже остаточно доля його визначилась, але обережні люди говорять, що й дотепер становище не є досить сталим. Приходиться ще чекати, тим більше, що Київ переживає труднощі і продовольчі, і паливні. Та ще й не легка дорога з Казані. Ось причини, через які я все ще не зважився переїхати в Україну”. У той самий час К.В.Харлампович не відмовлявся від роботи в Академії,

підтверджував, що готовий виконувати її завдання та співпрацювати в академічних виданнях.¹⁰

Революційні зміни в країні негативно позначилися на долях багатьох тисяч людей. Не могли обійти вони й відомого історика. Після скасування Казанської духовної семінарії та реформи навчання у Казанському університеті, професор церковної історії виявився нікому непотрібним. Але К.В.Харлампович і в цей важкий час не припиняє педагогічної діяльності. Перебиваючись мізерними заробітками, він викладає протягом 1921-1922 років математику в Казанській військовій школі та латину у фармацевтичному технікумі. 3-го січня 1921 року вчений змушений був подати до Наукового відділу Наркомосу клопотання про надання йому фінансової субсидії для продовження науково-дослідницької діяльності. Зокрема, він писав: “Декілька років тому я приступив до виконання величезної наукової роботи – з’ясування впливу малоросійської культури на великоруську. Праця, що була замислена в обсязі одного тому, виросла в процесі накопичення матеріалів до таких розмірів, що 1-й том її, котрий вийшов 1914 року, зайняв 878 стор. великого формату, окрім 24 сторінок передмови і 66 сторінок указателя... Але це тільки початок моєї роботи. Том II, для котрого вже зібрано величезний матеріал, чекає редакторської обробки та видання... Прийдеться ще раз побувати у Москві для доповнення його даними з рукописів, що заново надійшли до московських архівів, бібліотек та музеїв... Одночасно буде збиратися матеріал і для III тому дослідження... Це досить своєчасно і диктується нагальною потребою”.¹¹

Але для радянських чиновників тих часів дослідження церковної історії не вважалось актуальною проблемою. К.В.Харлампович не тільки не отримав грошової субсидії, але невдовзі навіть був репресований. 20 вересня 1924 року вченого заарештували, залишивши родину без жодних засобів до існування.¹² Відомого академіка двох Академій звинуватили у “зберіганні та розповсюдженні контрреволюційної літератури” (якою, на думку слідчих з ГПУ, були “Известия” Казанського товариства археології, історії та етнографії) та “приховуванні церковного майна”. Пізніше, в одному з листів до керівництва Російської Академії Наук,

К.В.Харлампович так пояснював причини свого арешту: “у моїй справі немає рішуче нічого політичного, її побудовано на науковому, так би мовити, фундаменті. Я постраждав як голова Товариства археології, історії та етнографії при Казанському університеті, моє керівництво яким декому не сподобалось. Причепилися до видань Товариства, і, перетлумачивши їх загальний характер, піддали мене покаранню за запідозрені наукові переконання, навіть не мої, а інших членів Товариства, у статтях яких побачили мало готовності проводити точку зору історичного матеріалізму... Наскільки німецький той ґрунт, на якому побудовано звинувачення, видно з того, що неофіційно мені тепер приписують зовсім інший злочин – участь у приховуванні церковного майна... Я особистої участі в цій операції не брав, хоча й був головою Казанського відділу у справах музеїв, але весь час пролежав у сипному тифу”. Після арешту вчений вимагав, щоб його справу передали до суду, але побоюючись виправдального вироку, ГПУ вирішило розправитися з ним адміністративним шляхом: без суду і слідства К.В.Харламповича відправили на заслання до Киргизії строком на три роки. Незважаючи на свавілля влади, Костянтин Васильович виявив неабияку мужність та стійкість, не визнавши за собою провини. З обуренням він писав: “Я розумію, що престиж влади вимагає наполягати на виконанні того вироку, що був мені винесений колегією ОГПУ. Але я не бачу, який є державний сенс в усуненні мене, члена двох Академій Наук, від наукової діяльності і в тривалому розлученні мене з родиною, опіки якої я, людина вже немолода, так потребую.”¹³

Місцем відбування покарання для вченого визначили далеке киргизьке містечко Тургай Актюбинської губернії, де К.В.Харламповича за жалюгідну платню примусили працювати рахівником у повітовому виконкомі.

Неодноразові звернення К.В.Харламповича, і особливо його дружини Віри Петрівни до різних урядових інстанцій, наукових установ і товариств, громадської правозахисної організації “Допомога політичним в’язням”, очолюваної дружиною письменника М.Горького К.М.Пешковою, фактично нічого не дали. В листі до “всесоюзного старости” М.І.Калініна Віра Петрівна

Харлампович так змальовувала тяжке становище свого репресованого чоловіка: “засланий тепер у таку далечінь і в такий пункт, де немає можливості ні наукою займатись, ні отримати служби, він перебуває в стані людини, яка позбавлена в Радянській Росії громадянських прав і можливості утримувати себе і родину протягом довгих трьох років, не рахуючи попереднього п’ятимісячного сидіння у казанських тюрмах та підвалах. Пляма політичної неблагоннадійності, у якій він тільки запідозрений, але не міг бути звинувачений (бо тоді справу було б передано до суду), лежить тепер не тільки на ньому, але й на усій його родині”. Стурбованість долею вченого висловили його колеги по Російській та Українській Академіям Наук, але й їхні клопотання мало чим полегшили становище К.В.Харламповича. Так, наприклад, клопотання ВУАН радянські репресивні органи витлумачили однозначно: заступник начальника Казанського ГПУ прямо заявив арештанту, що той просто хоче “втікти на Україну”.¹⁴

Особливе занепокоєння долею К.В.Харламповича виявив академік ВУАН Михайло Сергійович Грушевський, який щойно 1924 року повернувся з еміграції до Радянської України. Повернення всевітньо відомого історика, колишнього голови Української Центральної Ради та першого Президента УНР, а також обрання його на академіка радянська влада використала, у першу чергу, для покращення свого міжнародного авторитету. Користуючись своїм “особливим становищем”, Михайло Сергійович розгорнув не тільки наукову, але й енергійну правозахисну діяльність, рятуючи від репресій своїх колег вчених. З К.В.Харламповичем його зв’язували давні приятельські взаємини. Обидва історики близько познайомилися ще в Казані, де з осені 1916 року запідозрений в “австрофільстві” М.С.Грушевський разом із сім’єю відбував адміністративне заслання під наглядом російської поліції. Спочатку заарештованому у Києві М.С.Грушевському визначили місцем заслання далекий Симбірськ, але згодом, завдяки клопотанню Російської Академії Наук, історику дозволили переїхати до університетського міста Казані, де Михайло Сергійович нарешті зміг продовжити наукову роботу. У Казані М.С.Грушевський провів близько року. Тут доля і звела його з родиною К.В.Харламповича.¹⁵

Згодом ці дружні стосунки поміж двома академіками знайшли несподіване продовження.

Дізнавшись про біду, що трапилася з К.В.Харламповичем 1924 року, М.С.Грушевський став клопотатися про дозвіл репресованому вченому переїхати в Україну. Саме з ініціативи Михайла Сергійовича К.В.Харламповича включили до складу відразу двох комісій ВУАН – Старої історії України та Археографічної. Це дозволило не тільки залучити опального історика до наукової роботи, головним чином у вигляді наукових публікацій та рецензій в академічних виданнях, але й підтримати його та родину матеріально. Надзвичайно важливою була й моральна підтримка, яку надавав М.С.Грушевський. Про це свідчить, зокрема, лист К.В.Харламповича до рідних в Казань, надісланий з Тургаю 9 липня 1925 року. “У 3-ій книжці “України”, – писав К.В.Харлампович, – знайшов свою замітку про книгу Пічети, але так скорочена, що зайняла лише три сторінки без малого. Скорочення здійснене так вміло, що майже не можу згадати, що випущено... Повністю моє прізвище, а в оглаві книги з титулом “академік”. З цим же титулом надрукована “Малоросійська пісня” 1791 року (запозичена мною з Молостовського збірника, що нині належить Товариству археології, історії та етнографії). У передмові я говорю: цю пісню “я подаю (до друку) не можучи в нинішніх обставинах мого життя зробити розвідки, чи вона була кому-небудь уже звісна та згадувана в друку”. Мене здивувала і навіть кинула у піт звістка у “Хроніці”, де, у замітці про діяльність Археографічної комісії ВУАН після згадки, чим займались окремі члени комісії акад. Грушевський, Василенко, Перетц, надруковано буквально наступне: “Акад. К.В.Харлампович готовив до друку українські літературні пам’ятки XVIII ст. ” Але потім здогадався, що тут мається на увазі видання мною відомого листування козаків з султаном та “Малоросійська пісня”. В усякому випадку, дякувати М.С. (Грушевському – О.М.) за таке заохочення моїх праць – після казанської “оцінки”.¹⁶

За час перебування на засланні К.В.Харлампович написав чимало повідомлень та рецензій, котрі були надруковані у часописі “Україна” та інших академічних виданнях, а також самостійно вивчив українську мову, якою до цього часу не володів. Весь цей час

М.С.Грушевський листувався з К.В.Харламповичем, повідомляючи про стан справ в Академії та керуючи його науковою роботою. Водночас Михайло Сергійович не залишав спроб матеріально полегшити життя репресованого вченого, клопотався за нього перед Особливою нарадою при Раднаркомі СРСР, керівництвом Головнауки у Харкові, намагався використати для цього й особисті зв'язки. За його дорученням справою К.В.Харламповича у Москві займався аспірант В.Юркевич.¹⁷ Але усі ці зусилля не мали жодного успіху. До того ж становище самого Грушевського було дуже непевним: він сам перебував під пильним наглядом ГПУ. Академіка оточували таємні інформатори і провокатори, його листування регулярно перлюструвалося. Як видно з опублікованих останнім часом таємних документів з архіву ГПУ-НКВД, під контролем державної політичної поліції було й листування М.С.Грушевського з К.В.Харламповичем. Не сприяла зміцненню становища М.С.Грушевського і постійна ворожнеча з віце-президентом ВУАН С.Єфремовим та її неодмінним секретарем А.Кримським. Рішучий злам в становищі Академії та особисто М.С.Грушевського відбувся з приходом на посаду Наркома освіти М.О.Скрипника. 31 березня 1927 року останній особисто відвідав Академію і провів спільне зібрання академіків. Скориставшись нагодою, на зібранні виступив М.С.Грушевський, і, зокрема, знову порушив питання про повернення із заслання К.В.Харламповича. Відповідь Скрипника була дуже різкою і вразила навіть недобррозичливців Грушевського. Так, С.Єфремов у щоденнику писав, що М.С.Грушевський мусив вислухати “начальницького покрику, мов школяр, пійманий на шкоді”. “ Я не знаю справи Харламповича, – промовив розгніваний нарком, – але за щось же його покарано, були, напевне, якісь до того підстави... Я обіцяв, що зроблю все, щоб полегшити роботу академікам... Коли ж вони робили заяви проти радянської влади або друкували пасквілі за кордоном, то, звичайно, ні на які пільги чи сприяння сподіватись вони не можуть. З ворогами ми поводитимось як з ворогами”.¹⁸

Але М.Скрипник на цьому не зупинився і невдовзі домігся перегляду особового складу академіків ВУАН. 9 березня 1928 року розширена колегія Наркомосу УСРР розглянула питання про

затвердження дійсних членів ВУАН. Стосовно двох академіків по кафедрі історії церкви, К.Харламповича та Ф.Міщенка, прийнято рішення “визнати неможливим затвердити таких осіб з політичного та ідеологічного боку та у зв’язку з недостатньою їх кваліфікацією”. Підставою для цього твердження стало те, що ці вчені свого часу були професорами духовних навчальних закладів. Ця подія викликала велике незадоволення в академічних колах і, за висловом академіка М.Василенка, була розцінена як початок “ломки Академії”.¹⁹

Виключення зі складу академіків болоче вдарило 58-річного Костянтина Васильовича Харламповича. Тим більше для нього це було серйозним ударом, що 1927 року нарешті скінчився термін його заслання. Але переїхати до Києва науковцю не дозволили, і він змушений був добувати ще два роки заслання, на цей раз у Ніжині, куди Харлампович приїхав на початку 1928 року. 25 травня 1928 року вже згадуваний нами С.Єфремов робить у щоденнику наступний запис: “Приїхав Харлампович – найгіршої для себе години, коли його... викинуто з академії. Одбув своє заслання в Тургаї і думав, що врешті матиме святий спокій коло наукової роботи в Києві. Сталося інакше. До того ж і жити йому в Києві не дозволено – мусив оселитися в Ніжині... Складає враження серйозної і порядної людини”.²⁰

Оселився вчений у будинку Івана Григоровича Турцевича, професора стародавньої історії Ніжинського історико-філологічного Інституту. Тоді ж до нього змогла приїхати і дружина Віра Петрівна. Але нещастя продовжували переслідувати родину Харламповичів. Після перенесених поневірянь Віра Петрівна тяжко захворіла і радість зустрічі була короткою: невдовзі вона передчасно померла...²¹

Перебуваючи у Ніжині, К.В.Харлампович, здоров’я якого теж було суттєво підірване важкими умовами життя на засланні, не схилився перед ударами долі і не облишив серйозної наукової роботи. Співпрацюючи у бібліографічному відділі часопису “Україна” та Педагогічній комісії Історико-філологічної секції ВУАН, Історик продовжував друкувати статті та рецензії в різних академічних виданнях. У цей час з ініціативи М.С.Грушевського в Ніжині створюється науковий осередок, до складу якого увійшли як

старі наукові кадри, так і молоді викладачі Ніжинського Інституту Народної Освіти Д.І.Абрамович, К.Ф.Штепа, А.Г.Єршов, І.Г.Турцевич, М.Н.Петровський, О.І.Покровський, Є.А.Рихлик, В.І.Резанов, М.М.Бережков та інші. До цього гурту визначних істориків та філологів прилучився і К.В.Харлампович. Одночасно історик досліджував місцеві архіви, зокрема архів Ніжинського грецького братства та магістрату, що містив унікальні документи XVIII-XIX ст. Результатом його кропіткої праці стала публікація 1928 р. у часописі “Архівна справа” нарису “Архівна спадщина ніжинських греків”. А в наступному 1929р. побачила світ перша частина його фундаментального дослідження – “Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII-XVIII ст. ” У передмові до “Нарисів” К.В.Харлампович, згадуючи своїх попередників у вивченні історії ніжинських греків, писав: “Щодо мене, то я, випадковий гість у Ніжині, теж зробив спробу вивчити грецькі архівні справи... Відсутність багатьох справ у Ніжинському архіві – з одного боку, з другого – неможливість для мене, через умови мого життя, використати архіви харківські, московські, тощо, примусили мене відмовитися од думки скласти історію ніжинської грецької колонії. Я поставив собі обмежену мету: дати кілька нарисів з історичного життя грецької общини, поповнюючи й спростовуючи те, що вже друкувалося про греків”. Незважаючи на таку скромну оцінку автором своєї праці, до останнього часу це дослідження лишається найповнішою науковою розвідкою про ніжинських греків.²²

За задумом К.В.Харламповича його праця про грецьку колонію в Ніжині XVII-XVIII ст. складалася з 6 великих нарисів, загальним обсягом 383 сторінки, кожний з яких висвітлював окремих бік життя ніжинських греків. Нарис I називався “Загальний огляд історії ніженських греків – зростання їхніх привілеїв і боротьба за них з іншими станами та урядами”. Наступні п’ять розділів мали такі заголовки: “Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані”, “Права, за якими судились ніженські греки”, “Ніженські греки і місцева промисловість”, “Ніженські греки і торгівля”, “Просвітня діяльність Ніженської грецької громади. Заходи соціальної допомоги”. Незважаючи на велику кількість

документального матеріалу (понад 10 тисяч грецьких справ у Ніжинському округовому архіві), праця К.В.Харламповича була написана дуже швидко і передана до друку в історико-філологічний відділ ВУАН. Але, як вже зазначалось, побачила світ у 24 номері “Записок іст.-філ. відділу ВУАН” за 1929 рік лише перша частина цієї праці. Незважаючи на ряд схвальних рецензій, подальше видання дослідження загальмували, можливо з причин ідеологічного характеру. На жаль значна частина цієї фундаментальної праці про ніжинських греків на сьогодні вважається втраченою. Лише у 1999 році Є.К.Чернухін, відомий історик і філолог, визнаний фахівець з історії грецьких громад в Україні, видав за віднайденими рукописами п’ятий розділ “Нарисів” у III-й книзі “Записок історико-філологічного товариства Андрія Білецького”. Зараз до друку підготовлений шостий і фрагмент другого розділів праці, віднайдених в архівах Києва та Ніжина.²³

Дослідження з історії ніжинських греків стало останньою фундаментальною працею історика. Здоров’я К.В.Харламповича було серйозно підірване. 6 червня 1930 року Костянтин Васильович нарешті отримав повідомлення про те, що йому дозволене “вільне проживання”, і почав клопотатися про переїзд до Києва. У цьому сприяв його ніжинський колега, молодий талановитий історик, і у той же час, як з’ясувалось тепер, таємний агент ГПУ, К.Ф.Штепа, якому вдалося залучити К.Харламповича до роботи у створеній 1 лютого 1930 року у Києві Комісії для досліджень з історії Близького Сходу та Візантії. 30 вересня 1931 року К.В.Харлампович нарешті виїхав до Києва, залишивши бібліотеку та деякі особисті речі своєму ніжинському колезі І.Г.Турцевичу.²⁴

Про останні місяці життя видатного історика, на жаль, ми знаємо дуже мало. Можливо, що попрацювати на новому місці вченому так вже і не пощастило. Не додали йому здоров’я і драматичні події, що у цей час відбувалися у Києві. Гучна справа так званої “Спілки визволення України”, з якої розпочався давно запланований радянськими репресивними органами розгром Всеукраїнської Академії Наук, арешт та депортація у Москву академіка М.С.Грушевського навесні 1931 року, гучна кампанія цькування в партійній пресі його “буржуазно-націоналістичних”

концепцій та арешти колишніх соратників, загальна атмосфера безвиході – усе це призвело до загострення старих хвороб. Після переїзду до Києва, К.В.Харлампович поселився у свого колишнього колеги К.Ф.Штепи і змушений був заробляти на життя, вичитуючи в “Держвидав” коректури журналів “Економіст-марксист” та “Історик-марксист”. Одночасно вчений намагався знайти собі житло і будь-яку роботу, зокрема в Інституті соціального виховання, де йому обіцяли місце бібліотекаря. Посильну допомогу Харламповичу надавали його друзі і знайомі по Ніжині, зокрема випускниця Ніжинського ІНО Євгенія Юрієвна Спаська та вдова колишнього професора Ніжинського історико-філологічного інституту В.К.Піскорського Зінаїда Захарівна Піскорська. До останніх днів життя Костянтин Васильович продовжував листування з ніжинським колегою Миколою Михайловичем Бережковим. В листі до нього від 18 лютого 1932 року, змальовуючи задушливу атмосферу у Києві, К.Харлампович описував, яким нападам і цькуванням піддавалися з боку партійних органів і офіційної преси академіки Кримський, Воблій, Яснопольський: “Хвиля критики і самокритики захопила ледь не всіх працівників просвітницького фронту. Одні каються, інших викривають. Викрили тепер в усяких ухилах та невігластві Камишана (“мідний лоб”, “професор” у лапках). У “Пролетарській правді” він надрукував покайного листа. Нещодавно в Археографічній комісії Академії Наук висвітлювався в особливій доповіді буржуазний характер роботи та видань комісії до 1931 року. Знайшли, що доповідь треба деталізувати і назвати в ній не тільки Грушевського, головуючого, але й усіх членів, а потім винести на широке обговорення”²⁵

Не помилимось дуже, якщо зазначимо, що передчасна смерть вченого 23 березня 1932 року врятувала його від чергової розправи радянських репресивних органів: слідчі з ГПУ готували К.В.Харламповичу чільне місце серед діячів ніжинського відділу вигаданого ними “Національного центру”, яким буцім-то керував сам М.С.Грушевський...

У коротенькому анонімному некролозі, вміщеному в збірнику праць Інституту слов’янознавства АН СРСР у Ленінграді сухо повідомлялось про смерть “відомого історика, колишнього

академіка ВУАН” Костянтина Харламповича і відзначалось, що більшість праць вченого була присвячена різноманітним питанням церковної історії та історії народної освіти докапіталістичної доби і стосувалась України та Білорусі. Тут же наводився далеко неповний перелік друкованих праць вченого. Так драматична доля історика уклалась всього в декілька абзаців друкованого тексту...²⁶

Пропонуємо до уваги читачів публікацію низки документів з архіву К.В.Харламповича, що проливають світло на тернистий життєвий шлях вченого, драматичні обставини його перебування в Ніжині, зв'язки з ВУАН, її окремими членами та особисто з академіком Михайлом Сергійовичем Грушевським, з яким він мав давні приятельські взаємини.

Ці матеріали становлять досить незначну, хоча і дуже цікаву, частину науково нерозробленого і неопублікованого особистого архіву К.В.Харламповича, що зберігається нині у Ніжині (Ніжинська філія Державного Історичного архіву Чернігівської області, Фонд Р-6214). Декілька документів виявлено нами в особистому архіві І.Г.Турцевича (фонд Р-5847). Автором публікації відібрані найбільш цікаві документи, що стосуються біографії та наукої діяльності історика, серед яких – листи академіка М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в Тургай та Ніжин, до дружини історика Віри Петрівни в Казань, окремі листи самого К.В.Харламповича до М.С.Грушевського, до рідних і близьких, листи до нього інших посадових осіб ВУАН. Ці унікальні документи хронологічно охоплюють період 1925-1929 років і проливають світло не лише на особисті взаємини та драматичні долі двох вчених – К.В.Харламповича та М.С.Грушевського, але й змальовують становище Академії Наук у радянській Україні, відбивають процес поступового нищення більшовиками української історичної науки.

Документи у публікації подаються у хронологічному порядку. Повністю збережено авторський стиль. Скорочення, там де це можливо, розкрито і вміщено у квадратних дужках.

*№1 – 1925, травня 17. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
В.П.Харлампович²⁷ в Казань.*

16/V.1925.

Многоуважаемая Вера Петровна!

Пишу Вам потому, что не знаю, где сейчас К[остантин] В[асильевич]. Я только что вернулся из Хар[ь]кова, где в пятницу, [по]завчера, говорил о К.В. с Ряппо, зам. наркома просвещения. Оказалось, что он ничего до сих пор не слышал о деле К.В. (хотя наши академ[ические] правители уверяли, что они несколько раз писали в Наркомат). Я подробно изложил дело К.В., и он обещал им заняться, и записал себе. Т.Ряппо человек серьезный и не обещающий зря, а он пообещал, если за К.В. не окажется серьезных обвинений, добиваться пересмотра его дела в смысле разрешения переезда его в Киев. Это было бы очень кстати, так как с 1. X обещают больше жалования и больше научно-материальных средств Академии, так что К.В. легче было бы и переехать, и тут устроиться. Будем надеяться. Напишу ему. Через 3 1/2 недели я, вероятно, буду опять в Харькове, – наведу справки. Искренний привет Вам от всех нас.

Ваш М.Грушевский.

Ф. Р–5847. –Оп.1. –Спр.54. –Арк.8–9.

*№2 – 1925, вересня 16. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.*

16/IX.1925.

Дорогий Константин Василевич!

Я одержав Вашу “апологию”, а тепер листа з 1. IX; В[іра] П[етрівна] прислала мені листа і “Малорос[сийское] впливие”. Тому що вона не написала, скільки їй коштувала книга, я післав 7 р. (як на обгортці) + 1 р. на пересилку. Не обидьтесь, бо я не хотів би Вас експлуатувати в В[ашім] теперішнім труднім положенні. Один примірник Ви мені свого часу подарували і він згорів з моїм домом;²⁸ просячи відшукати другий, я розумів, що Вам прийдеється його купити. Довге се об’ясненне з боязні, щоб лише зерно

неприємності не впало до наших приятних відносин. Але Ви пишете, що необхідні, bonum est.²⁹ Я теж в відносинах з людьми, в шире відношення котрих до мене вірю, теж не обидчив. І будьте певні, що коли щось впаде від мене для Вас прикре, то тільки через невідповідний, неловкий вислів.

Ви в головнім добре зрозуміли академ[ічну] ситуацію. Додам: “ізолюваність” сталась на ґрунті особистих користей. Люде, котрі розділили між собою академічний пирог, возбоялись при моім повороті, що їм прийдеться дечим відмовитись, і щоб забезпечити собі більшість проти мене, пустились во вся тяжкія, в самих ріжнородних напрямках. Кінець кінцем се владилось, і відносини розірвані. Подобиці – колись при побаченні.

Поки що пишу коротко. Збираюсь до Харкова, вернувшись напишу. Поки що хочу вияснити, що Ви працювали і працюєте в ВУАН, зовсім не погордили її вибором і Ваша присутність в Києві потрібна для роботи. На найближчій засід[анні] Археогр[афічної] Ком[ісії] я вставив плян занять і видань Археогр[афічної] Ком[ісії] – котрої Ви есте членом, докінчити II і III т[оми] “Малорос[сийского] впливня” (плян робиться на огляд років!) і буду старатись при першій можливості, щоб для уможливлення сеї праці, виклопотати грошову підмогу. Я перевів переписку з Сер. Ів. Порф.,³⁰ в справі наук[ового] доручення для нього, щоб він став на роботу для нас в Москві як архивист, маю його згоду і буду обробляти фінансову сторону справи. Коли він здійсниться, то Сер. Ів. зможе робити потрібне і для покінчення Вашої праці.

Оригінал В[ашої] статті про Жуковича,³¹ як виявилось, не був посланий моїми помічниками. Я його бачив. Я сказав розпитати про фотографію П.Н.³² – чи її Вам післали назад. Як ні, то щоб післали на адрес В[іри] П[етрівни] те і друге.

Так само посилав устроїти висилку VI т[ома] “Записок” Вам і дружині П.Н., і Ваші відбитки. Видавництво ВУАН – се сфера зовсім інша, але я доручив свому співробітникові допильнувати сього.

У виданнях Білорус[ького] Унів[ерситету] була стаття [про] “Уніатські школи”; ми постараємось дістати і Вам прислати.

* так в оригіналі (О.М.)

Будемо рахувати за Вами працю про “Західне-Українське школярство XVI-XIX вв. ”, не обмежуючи Вас терміном виконання.

Щирі привіти від усіх нас!

Ваш М.Г[рушевський]

P.S. Ще мушу пояснити психологію мого листа з 6. VIII. Оден з акад[емічних] істориків торік був скомпромітований в політ[ичному] процесі і засуджений до в'язниці. Родичи його робили заходи, щоб його визволити. Але правляща Академією компанія не дуже охоча була клопотатись за політично скомпромітованим – “как де посмотрят”. Рідня тоді до мене: такий і сякий, оден можеш що небудь зробити etc.³³ Я понапруживсь, і дійсно його не тільки випустили, але вповні возстановили, без висилки з Київa, котра була йому призначена.³⁴ Тоді, коли вже він перестав бути небезпечним, правляща компанія виявила полну готовість прийняти його в свою протекцію. Се, очевидно, було рівнозначно з тим, щоб повернути лицем до неї, спиною до мене. І сей добродій дійсно став близьким приятелем правлящої компанії. Правда, він не від того був, щоб і до мене обертатись “лицем ослабленим”. Але з хвилею, коли він став другом і повірником їх, я з обережности мусів уникати розмов з ним – щоб просто і ненароком з моїх розмов не перейшло щось до правлящих і було обернено в небажаний мені бік. Се сталось як раз літом. І під впливом сього, як тепер се мені стало ясно, коли я читав В[ашого] листа, я написав се Вам. Але, як бачите, в листі я висловив надію, що між нами – з Вами – се не повториться. Те, що Ви мені написали, потверджує се.

Ф. Р – 6214. – Оп. 1, Спр. 1. – Арк. 158-160.

23/IX.1925.

Дорогий Константин Василевич!

Вчора я вернувся з Харкова. Нарком освіти і його зам. були на відпустці, заступав їх голова Головнауки т. Ряппо. Я мав з ним розмову в суботу, 19. IX. Зачав від того, що ви мені писали – що Вас з Ленінгр[аду] повідомили, що Головнаука Укр[аїни] відмовилась виступити з клопотанням за Вас, бо Ви злегковажили собі вибір акад[еміком] і не брали участі в її заняттях. На се т. Ряппо відповів, що Академія про Вас перед Нарком[ом] Освіти Укр[аїни] клопотання не здіймала. По докладу про моє клопотання за Вас Нарком освіти дав резолюцію, що коли ОГПУ запитає, то дасться відповідь, а брати ініціативу Наркомові не годиться – але такої відповіді, як Вам писали, Головнаука не давала.

Коли я став поясняти, що тут тільки питання доцільності: треба було Вас видалити з Казані, тому і зробили, а замість того, щоб Вам сидіти счотоводом в Тургайську, краще в інтересах культ[урного] будівництва використати Вашу працю в Києві по спеціальності. Аргументи мої зробили враження – спитано мене, які роботи Вам доручено, і в понеділок, 21. IX., т. Ряппо сказав уже досить категорично, що переговорить про Вас, і щоб я прислав записку про роботи, які були Вам доручені, і вони тоді піchnуть клопотання. Так що я побрав надії. Завтра я їду до Києва, і сподіваюся в п'ятницю післати записку, котрої копію вишлю Вам.

Проф. Савича про зап[адно]-рус[ькі] школи ми вже дістали, вишлемо сими днями разом з IV кн[ижкою] “Укр[аїни]” (сьогодня мусять бути перші екземпляри). Про Ванчуру можете написати довше – сторінки на 3-4.³⁵

Ваш М.Г[рушевський]

Вірі Петровні пишу одночасно.

Ф. Р – 6214. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 157, 157 (зв).

*№ 4 – 1925, вересня 23. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
В.П.Харлампович в м. Казань.*

23/IX.1925.

Многоуважаемая Вера Петровна!

Я получил Ваше печальное письмо и сейчас же передал Президии Академии. Она обязана повести сейчас же хлопоты в разных направлениях. Кто бы мог предвидеть, что К[онстантина] В[асильевича] постигнет то, что пришлось пережить мне, когда мы встретились.³⁶

Деньги должны были уже быть высланы, я наведу справку и настою, чтобы их выслали, если ещё не послали.

К высылке в Оренбург был назначен отсюда ак. Василенко, но удалось выпросить. Относительно К.В. это труднее, очевидно; кто в конце концов решил это дело и от кого зависит отмена? Разузнайте возможно точно и напишите – и как формулирована причина, – за что?

Наши искренние приветы К.В.

Ваш М.Грушевский.

Ф. Р – 6214. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 52, 52 (зв).

*№5 – 1925, вересня 25. – Київ. – Службова записка
М.С.Грушевського до Наркома Освіти України (Копія рукою
К.В.Харламповича)*

Наркому просвещения Украины

Действ[ительный] член ВУАН и член-корр[еспондент] Рос[сийской] А[кадемии] Н[аук] Конст[антин] Вас[ильевич] Х[арлампович], автор капитальных работ по культ[урной] истории Украины (Зап[адно]-Рус[ские] школы XVI и нач. XVII в., 1898, LXXV – 524; Малор[оссийское] влияние на великор[усскую] д[уховную] жизнь, 1, 1914, стр. XC – 898) с марта нын[ешнего] года находится в админ[истративной] ссылке, в данный момент в

Тургае, Актюб[инской] губ[ернии] (Киргизская республика), и для своего существования зарабатывает как счетовод местного учреждения, по 20 р. ежемесячно. Позволю себе обратить внимание на такое непроизводительное использование этого высококвалифицированного человека, который является одним из немногих специалистов с такой подготовкой в сфере истории Украины. Насколько мне удалось познакомиться с его делом, акад[емик] Хар[лампович] был арестован в Казани, где он был “головой” (председателем) местного исторического общества, в августе (“вересні”)³⁷ 1924 г. по обвинению в стт. 72 и 73, и так как следствие не подтвердило этих обвинений, ОГПУ назначило ему трехлетнюю высылку из Казани – сначала в Оренбург, потом в Акт[юбинск], наконец в Тургай. Как близкий товарищ его по кафедре, я считаю своей обязанностью, независимо от хлопот по линии административной, что предпринимала ВУАН в целях разрешения ак[адемику] Х[арлампови]чу переехать в Киев, – обратить внимание Наркомпроса Украины на научную сторону вопроса.

Ак[адемик] Х[арлампович], избранный членом ВУАН в 1920 г, готовил свой переезд из Казани в Киев, и по этому делу по моем возвращении в Киев, несколько раз писал мне касательно перевозки в Киев своей библиотеки, перевода детей в киевские вузы и т. п. Переезд был назначен на декабрь 1924 г., и я употребил все возможные старания, чт[обы] помочь ему выхлопотать какое-нибудь пособие на переезд. Тем временем он прислал небольшие работы для академических изданий. Так, в “Записках ист[орико]-фил[ологического] отдела” Академии, т. IV и VI, и в “Украине” 1925, №3, было напечатано несколько его статей, а кое-какие имеются в редактор[ском] портфеле. Все они имели значение продолжения его прежних работ. Ему было поручено историч[еской] секцией, в связи с планом организации специальной Комиссии для истории Зап[адной] Украины, пересмотреть в виду новых работ и материалов, опубликованных в последние четверть века, его старый труд о Зап[адно]-Рус[ском] школьном просвещении (это было первое и единственное научное исследование данного вопроса, и теперь еще не замененное

никаким другим, но оно требует освежения и продолжения, пот[ому] что в издании 1898 г. доведено только до 1630-х годов). Другое поручение акад[емику] Х[арлампови]чу было дано по продолжению “Мал[ороссийского] влияния”, которое он, поделил на 3 тома, и в I т. дал только возможно полный каталог украинцев, которые перешли в Московскую Русь, и выяснение тех обстоятельств, в каких совершались эти переходы. В т. II автор задумал дать возможно полный перечень всех печатных и писанных работ, данных украинцами-эмигрантами Великороссии, в т. III – дать подитожение тому, что внесли они в Великороссию в сфере науки, школьного просвещения, искусства и т. д. Эти томы II и III автором подготовлены в значительной мере, но должны быть произведены кое-какие выписки из источников, использована новейшая литература и т. п.

В 3-х, намечалась помощь ак[адемика] Х[арламповича] при издании актов по истории Украины от 1679 г. (там, где остановилось капитальное издание Костомарова), постановленном Археогр[афической] Комиссией ВУАН. Сношение по этому вопросу было с ним сделано, Арх[еографическая] Комиссия ВУАН постановила 10/VIII 24 г. включить ак[адемика] Х[арлампови]ча в число своих членов.

Бываючи в Москве и Ленинграде, я в августе и октябре 1924 г. выяснил, между прочим, конкретные условия продолжения моей и моего товарища ак[адемика] Х[арламповича] работы в указанных направлениях, когда узнал про его арест. Когда его выпустили, мы возобновили переговоры о сделанных поручениях, послали ему литературу, ч[то]бы поддержать в нем рабочую энергию, но ясно, что в таких условиях не может быть и речи про полное использование его для наших научных планов. Как историк, близко заинтересованный в реализации указанных выше планов, я обращаюсь в Наркомпрос с ходатайством: не признает ли он возможным просить ОГПУ о разрешении ак[адемику] Х[арлампови]чу переехать из Киргизии в Киев для названных научных занятий.

25/IX.1925.

Ак[адемик] М.Г[рушевский]

Ф. Р – 6214. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 138, 138 (зв), 21, 21 (зв).

**№ 6 – 1925, жовтня 17. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.**

Дорогий Константин Васильович!

Не знаю, чи дістали Ви останнього листа, з 7. X, з копією моєї записки, а також книгу Ванчури і IV [том] іст[орії] літ[ератури]? Я від Вас не маю давненько, тільки від В[іри] П[етрівни]. Сими днями був тут учений секретар Головнауки, я питав його про В[ашу] справу; він казав, що Головнаука по одержанню моєї записки ухвалила розпочати клопотання в В[ашій] справі, і йому доручено виготовити доклад. Я просив його не відкладати, і він обіцяв по приїзді зараз написати. Я помітив, між нами кажучи, доволі сильне упередження до В[ашої] справи, але він запевняв мене, що з огляду на резони, винесені в моїй записці, він випише її як сильніше.

Я буду слідити, щоб він не занедбав сього.

Вичитав я, що Ванчура крім сеї книги видав в своїм перекладі (уринок?) Вашої недрукованої праці про польські впливи на зах[ідно]-рус[ьку] школу. Я післав замовлення, як одержу, то пришлю Вам.³⁸ Новий бюджет і штати Академії ще не затверджені, і не будуть до кінця сього місяця. Се відтягає мій експеримент – видобути для Вас трохи грошей. Діло в тім, що бюджет ще раз урізали в Москві, здається, вже третій раз; всіх так се нервує, що я вже не вірю і не заговорюю – треба вичекати.

Від усіх нас привіт!

Щиро Вам відданий М.Грушевський.

17. X.1925.

Ф. Р–6214. – Оп.1. – Спр.1– Арк.166, 166 (зв)

**№7 – 1925, жовтня 6. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.
“Україна”**

Науковий трьохмісячник
Українознавства 6. X.1925
м. Київ, вулиця Короленка, Ч.35

Дорогий Константин Василевич!

Посилаю Вам копію записки, що я післав спішною поштою до Наркомату Укр[аїни] 25. IX. Якщо дістанете дозвіл на виїзд, раджу Вам їхати невідкладаючи до Києва. Поміщу Вас в своїм кабінеті в будинку ВУАН, і все інше будемо тут на місці налагоджувати. Я хочу Вам добути платню співробітника 65 крб. (як дістає ака[демік] Перетц в Ленінграді) на кілька місяців, щоб се дало Вам змогу переїхати і протриматись, поки вийде в життя платня академіка для Вас. Вера Петровна зможе переїхати потім, все се далеко легше буде зробити, коли Ви будете тут. Вам же не гаючись ні трохи треба їхати сюди, як тільки Вам дозволять. Така моя гадка.

Вам щиро відданий М.Г[рушевський].

Чи дістали книгу Ванчури й “Іст[орію] Укр[аїнської] літ[ератури]” кн. IV?

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1– Арк.168, 168 (зв).

**№ 8 – 1925, грудня 21. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай, Актюбинської губернії.**

Дорогий Костантин Васильович!

Тільки що вернувся я з Харкова. Вияснилось, що секретар Укр. Голов. Науки, котрому було доручено вислати записку в В[ашій] справі, досі не вислав її тому, що Комісар Нар[одної]

освіти весь час був відсутній, а без нього він не важився її вислати. Коли я сказав се Зам. Нар. Кому т. Ряппо, він був дуже здивований, що записка не післана, і обіцяв наказати її вислати. Крім того, я був у Голови Главнауки в В[ашій] справі, і він обіцяв від себе просити за Вас (секретаря Москов[ського] ЦИК й ін[ших]). Може се зсуне Вашу справу з мертвої точки (“не здіймала” – не вчинала)!³⁹

Ми всі тут дуже засмучені й збентежені кризою Держ[авного] Видавництва. Сподівались, що воно восени розторгується підручниками і вийде на чисту воду, а виявилось, що не так, – замутилось воно ще гірше, бо надрукувало більше ніж уторгувало, а дотації не дістало. Видавати “України” не відмовляється, але грошей платити не обіцяє. Вчора ми радились і рішили таки видавати.

Нові посади відкриваються тільки з 1.1. З сим зв’язаний мій плян дістати для Вас трохи грошенят.

Вам щірий М.Г[рушевський]

21. XII 1925

Ф. Р–5847. –Оп.1. –Спр.54. –Арк. 22, 22 (зв).

№ 9 – 1925, грудня 25. – Київ. – Записка М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.

Гроші треба одержувати з каси по довіреності. Ак[адемік] Перетц виписує кілька бланкетів з своїм підписом, і по них виплачують, а довірений посилає. Коли Ви не маєте близького чоловіка в Києві, то надішліть на моє ім’я 3-4 довіреності такого змісту:

“Довіреність

Отсим довіряю співробітникові Всеукр[аїнської] Академії Наук Іванові Івановичі Щітківському ³⁶ одержати (порожнє місце, доволі велике).

Академік К.Харлампович”.

Ні часу, ні місця не треба означати.

Ів[ан] Ів[анович] Щітківський завідує матеріальною і фінансовою частию нашої секції і катедри, і одержує та висилає гроші іногороднім.

Ваш М.Г[рушевський]

Платня місячна буде, мабуть, 65 карб., але точно не звісно.

25. XII.1925.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр. I. Арк. 42,42 (зв).

№ 10 – 1925, грудень 25. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.

З святами і Новим Роком, дорогий Константин Василевич!

Давно збирався я Вам написати – коли ж так ніколи, що страх! Рецензію Вашу й листа дістав, рецензія вже перекладена і здана в переписку, як будемо живі, піде в “Україні”, 1926, [т.І].

Вчора провів я постанову про призначення Вам, з огляду на дані доручення від Археогр[афічної] Комісії і Комісії Зах[ідної] України, платні наукового співробітника на 4 місяці від хвили, коли відкриється платня для нових посад (або від 1. XI.1925, або від 1. I.1926 – ще не відомо). Такий прецедент був досі з ак[адеміком] Перетцом,⁴¹ що фактично будучи членом Пет[роградської] Акад[емії] дістає від Київської платню наукового співробітника “за виконання спеціальних доручень Академії”; тепер се буде і з Вами. Я думаю, що се Вам буде не тільки матеріальною підмогою, яка улекшить Ваш поворот до наукової праці, але і морально буде приємно – як скріплення В[ашого] фактичного зв’язку з академією. Фактично я тим чином відступив Вам одну з новоутворених посад моїх співробітників. Опозиції не було. Коли лише пройнуть 4 місяці, а Вас ще не відпустять з заслання, я буду старатись продовжити платню. Тільки, мабуть, не можна буде се зробити без деякого антракту. Але буду сподіватись, що сього вже не треба буде Вам!

Правда, що справа йде дуже поволі! Я запитував недавно Харків, чи післано папірець про Вас з Укрнауки. Відповідь: XYZ

дякує за пригадку, дійсно був забув. Не знаю, чи після пригадки післав. Запитаю сими днями знов.

Щирий привіт від усіх нас!

М.Г[рушевський]

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.152,152 (зв).

***№ 11 – 1926, січня 15. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай, Актюбинської губернії.***

Дорогий Константин Василевич!

Одержав Вашого листа і Ваш реферат про мою схему, дуже дякую! Рец[ензія] Ваша на Ванчуру перекладена, передрукована на машинці і чекає своєї черги в 1-й кн[изі] “Укр[аїни]” [за] 1926 [рік]. Книжку можете поки що затримати у себе, але вона “карточная”: виписана була з-за кордону Катедрою Історії Укр[аїни] і значиться в інвентарі її. Чи цікаві були б бачити й його видання Вашого реф[ерату] про польський вплив? Ми теж виписали її.

З приводу галицької університетської справи в харків[ському] “Комуністі” з’явився фейлетон, що звертає увагу на різні гріхи декотрих членів У[країнської] Акад[емії] Наук, і між ін[шим] пришта Вam така латка: “він висланий з Казані, де протягом багатьох років займався обрусительством татарського населення”. Не знаю, чи звернула увагу ся замітка, але може схочете, щоб на всяк випадок була у мене справка про се, наскільки се справедливо, то пришлете – чи Ви коли-небудь учили татарську молодіж?

З 22 до 26.1 має в Києві засідати пленум Укрнауки, може він дещо принесе до прояснення різних справ, в тім і Вашої. Переходить до Києва Держ[авне] Видавництво України, але воно тепер в такім критичнім стані, що не знати, чи се наближенне принесе нам що-небудь. Як пам’ятаєте, ми міркували, чи варто продовжувати видання, коли не платитимуть гонорара; рішили продовжувати, але тепер виглядає так, що й друкувати мабуть не будуть, будем спочивать.

Наш щирий привіт!

Ваш М.Г[рушевський]
15. I.1926
Ф. Р-6214. – Оп. I.– Спр. I.– Арк.167, 167 (зв).

**№ 12 – 1926, лютого 21. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.
21.II.1926.**

Дорогий Константин Василевич!

2 листи Ваші і книгу Ванчури дістав, дякую. Вам посилаю брошюру Ванчури і курс соціології. Примірник брошюри Ванчурі при нагоді вишлемо! Квітки на гроші одержав, але грошей ще нема: досі на новоутворені посади гроші ще не прийшли, кажуть, що ждуть з кінцем місяця. Одержавши вишлемо Вірі Петровні. Що гроші будуть, се певно.

Сумні історії з Вашим обвинуваченням; будемо шукати нагоди якось їх “опровергнути”. Так і сказано було під час київської сесії Главнауки: бачили в газеті? – “треба опровергнути”. Але не легко знайти для цього *modus*.⁴²

“Україна” потрохи лізе. Десь тижнів за два, майже одночасно вийдуть: “Укр[аїна]” 1925, VI, “Наук[овий] зб[ірник]” за 1925 і “Київ та його околиця”. Буде поки що сунутись далі, але йде се так тяжко, що коли не покращають обставини, видавництво застрягне серед року. Не тільки гонорарів не одержуємо, але й усякі труднощі технічного характеру мусимо переборювати.

Щиро вітаю Вас! Вибачте, що не пишу більше – дуже зайнятий.

Ваш. М.Грушевський.
Ф. Р-6214. – Оп. I.– Спр. I.– Арк.164, 164 (зв).

**№ 13 – 1926, березня 15. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.**

Дорогий Константин Василевич!

Думаю, що вже тепер напевно можна сказати, що сими днями (за кілька день) підуть гроші Вірі Петровні – насамперед 140 крб., а потім частками ще 140, протягом місяця березня і квітня. Потім буду старатись про продовження. Не знаю, чи післані Вам книги, буду в бібліотеці, то справлюсь.

Було б добре, як би Ви з огляду на сі гроші (що посилаються як платному співробітникові Археогр[афічної] Ком[ісії], що виконує її доручення) змогли прислати “сообщение” про Ваші заняття по обробленню матеріалів з сфери II та III т[ому] “Малорус[ького] впливня” для зачитання в Археогр[афічній] Ком[ісії].

Взагалі у нас сіро. Наук[ові] пляни розвалюються через видавничу кризу і хронічну урізку кредитів. Робота, розуміється, йде, навіть добре – але се зовсім яких 30-50% поставленого плану, і се нервує і знеохочує людей.

Як Ви живете? Коли починається у Вас весна?

Ваш М.Г[рушевський]

15. III.1926.

Ф. Р-6214. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 154, 154 (зв).

*№ 14. – 1926, березня 23. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.
23. III.1926.*

Дорогий Константин Василевич!

Одержавши В[ашого] листа, почав я “действовать”, і результати поки що такі: в суботу, 20. III, Президія Акад[емії] постановила клопотатись перед Петровим.⁴³ Кримський⁴⁴ заявив, що він крім того напише до нього як до особисто знайомого. Вчора спільне зібр[ання] Акад[емії] ухвалило ручатись за Вас і якнайтепліше просити П[етро]ва за Вас. Вчора лист Президії мав бути вже післаний; що в нім і що напише Кр[имськ]ий, Аллах відає, але копію листа Академії просив мені дати, і я хочу на всяк случай окремо, від істор[ичної] Секції, післати теж листа до П[етро]ва з сею копією; то вже будемо знати. Копію пошлемо Вам. На сім тижні обіцяли виплачувати гроші новим співробітникам, і з

них Щітківський має дістати Ваші і післати В[ірі] П[етровні].
Зубами, що називається, вигриз, щоб виїмково ухвалені Вам гроші
були виплачені від 1. І., обіцяли се зробити.

Післано Вам кілька книг. Савича стаття була тільки в 2-х
книгах, і на неї прошу написати окрему рецензійку, а окремо
взагалі про сі “Труди” Білор[уського] університету. Крім того на
брошюру Студ[инського] про Духновича⁴⁵ і не пам’ятаю ще якусь
львівську – окремі короткі рецензійки.

Щиро Вас вітаємо! Крим[ський] дуже виявляв велику
готовість – се може бути і добрим, і лихим знаком. Але
сподіваємось, що П[етро]в, коли обіцяв, то щось зробить.

Ваш М.Г[рушевський]

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр. I.– Арк. 165, 165 (зв).

*№ 15 – 1926, квітня 6. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.
6. IV.1926*

Дорогий Константин Василевич!

Посилаю Вам те, що ми, окрім того, що мала зробити
Академія від себе, окремо післали від Іст[оричної] Секції Петрову:
копію листу Академії і лист від Секції. Вірі Петровні на
попереднім тижні післано 210 крб.

Сьогодні екстренно виїзжаю до Харкова: викликав мене
Нар[одний] Коміс[ар] Освіти для вияснення [в] академічних
справах. Як буде що касаємо Вас, то по приїзді напишу, але я
думаю від себе не порушувати справи – почекаємо наслідків від
Петрова.

Ваш М.Грушевський.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.161.

*№ 16 – 1926, травня 28. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.
28. V.1926.*

Дорогий Константин Василевич!

Вибачте, що так нескоро і рідко Вам відписую. Дуже мене обсіли всякі діла, великі й малі, і обплутали по руках і ногах. Вибрався на кілька день до Китаїва на дачу, сиджу на самоті і між іншим – відписую на листи.

Дістав Ваші 4 рец[ензії] і замітку на Ванчуру; як бути з останньою – ще не рішив: не знаю, як підписати, а у нас взагалі під рец[ензіями] прийнято давати повний підпис. Рецензії передав до перекладу і буду їх пропускати в “Укр[аїні]”. За книги не журіться, будемо Вам посилати, тільки що “за недосугом” я не зовсім своєчасно вибираю цікаву Вам літературу, а тепер ще бібліотекарка – хора на груди – поїхала на відпустку.

Пришліть ще кілька клаптиків паперу з Вашим підписом (для Ів. Ів. Щітківського), тільки не ставте його підпису на самому низу, а по середині, бо під ним треба ще дати завірюючу надпись. Я почав робити заходи, щоб до Вас перейшла спорожнена платня пок[ійного] академіка Біляшівського, і може бути, що при моїй упертості, що-небудь і вдасться осягнути – хоч не зараз і не відразу повну платню. Те, що Ви тим часом одержуєте – се платня “наукового співробітника” Археографічної комісії – фактично його функції виконує інший, поки що се платня – що починається від 1 січня, – продовжена до кінця липня (юля), до того часу може буде видніше, що буде з Вами і з платнею пок[ійного] Біляшівського.⁴⁶

З Москви, від Петрова, поки що нічого не чути. Порушувати в Харкові після кількох неудач я не вважав більше потрібним (останню відмову я почув на Пленумі Укрнауки в кінці січня). Почекаємо до гідної хвили, а Ви поки що – терпіть, і прощайте та присилайте звітження, про котре пишете.

Я бачу з усього, що Вам треба перейти на українське писання. На початок “задаю Вам задачу” – написати мені листа по-українськи, я ж його сам поправлю і поверну Вам назад з поправками, так що ніхто його не буде бачити.

Академія сидить і чекає реформ, се вже 1,5 року; тепер казали, що до кінця мая неодмінно – але не знати.

Вітаємо щиро Вас усі!

Щиро відданий Вам М.Г[рушевський]

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.156, 156 (зв).

№ 17 – 1925, грудень 25. – Київ. – Лист К.В.Харламповича до М.С.Грушевського в Київ.

12. VI.1926. Тургай.

Дорогий Михайл Сергеевич.

Листа Вашого від 15 травня одержав я 3 червня. Задали Ви мені [поклали Ви на мене]* великий тягар – писати до Вас по-українськи. Важко писати, коли не вмієш добре балакати. Але що треба, то треба. Сам я, коли читав “Курса українського язика” Іваници і перекладав руський текст [фрази] на українську мову, то хтів відправляти до Вас свою працю з проханням виправити як треба. Але сього не зробив, бо знаю, що не маєте для того досить часу. Тільки одного разу прохав М.І.Корн-ча, щоб він поміг мені в труд[них] питаннях граматичного змісту, що він і зробив за допомогою шановного Олександра Сергієвича.

Пишу як вмію, але мені не соромно, що в свої [мої] літа вчуся по-українськи.

Моя замітка на видання п. Ванчури може послужити кому-небудь як матеріал для його рецензії. А можна підписати і мої ініціали, змінивши де-що. Але робіть, як самі вважаєте за ліпше.

Відсилаючи до Вас з довіренності на ім'я п. Щитківського з моїм йому поклоном, я ще раз щиро дякую Вам за все, що Ви робите для мене.

Напишіть мені, від якої хвороби вмер акад. Билящівський. Коли і як вмер проф. Яцимирський?⁴⁷

Коли і тепер Петров не pomoже, то прийдеться провести тут життя ще років півтора чи два. На Харків ніякої надії немає, і Ви добре зробили, що не торкались знову цього діла.

Віра Петровна, з огляду на небезпечність відправи з поштою, ще не надіслала мені мої матеріали, але я рішуче наказав їй як скоріше це зробити.

* тут і далі курсивом в дужках виділено поправки, зроблені рукою М.С.Грушевського (О.М.)

Чи був Шевченко висланий до Форту Олександровського, що на Каспійському морі, чи ні? Ніби-то ні. [на Аральським, мені здається].

Етнографічні знімки [знімки] з Гродненської губ[ернії] чи мають який науковий інтерес, чи ні?

Хто написав поезію “Эльдорадо”:

Десь далеко, кажуть люде,

Є країна пишна, горда.

Каждий там живе щасливо.

...Держиморда, Держиморда. [В.Самійленко]

Тут з насмішкою [глузливо, іронічно] малюється гарне життя в царській Росії.

Щиро вітаю Вашу дружину і дочку.

Вдячний К.Х[арлампович]

P.S. Помилки виправляйте червонилем [червоним чорнилом].

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.119.

№ 18 – 1926, червня 29. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії. 29. VI.1926.

Дорогий Константин Василевич!

Повертаю Вам з поправками (фіолетом, бо червоного не маю) В[ашого] першого листа. Ви пишете настільки добре, що не повинні більше писати до мене рос[ійською] мовою, і редакції я б радив Вам тепер уже по українські писати. Скажу Вам, що ми дістаємо до “України” писання часом ще гірше писані. А у Вас се перший початок і за місяць Ви будете писати так, що ну. Тільки не закидайте, напишіть тепер – як не маєте теми для редакції – якимось довгого листа на наукову тему. Та тільки не прогнівайтеся, що беру на себе роль Вашого гувернера!

Вчора відбулось останнє спільне зібрання Академії, сьогодні – послідує засід[ання] дослідчої Катедри Історії; народ уже на половину роз’їхався – аж до кінця вересня буде тепер тривати сонне царство, де нікого не піймаєш, і нічого не полагодиш, і ніде грошей не дістанеш.⁴⁸

Книжки, котрі Вам посилаємо, можете держати 2-3 тижні. От зберемо знов; вибачте, що я не так акуратен, як би хотів, коли так ніколи, що хоч плач.

Обіцяли, що з 1. X опорожниться плата Біляшевського – для Вас, а поки що я попросив продовжити виплату платні співробітника Археографічної Комісії до 1. X. Біляшів[ський] був хорий на серце, астма, і взагалі се був дуже хоропитий чоловік; про Яцімір[ського] нічого не міг довідатися, він був, здається, проф[есором] Ростов[ського] універс[итету], виїздив кудись під час тамош[ніх] передряг, і десь згинув – питав Перетца, його приятеля, – не знає.

16. VI мало бути торжество реформи Академії, Риков⁴⁹ мав приїхати і привезти титул “всесоюзного значіння”, але відложено: не поспів новий статут, тільки ще з Комісією законодавчих проєктів пішов до Рад. Нар. Ком-у. А от Інст[итут] Білорус[ької] культури перетворюється теж в Академію.

Щиро Вас обіймаю! Вірі Петровні привіт!

Ваш М.Г[рушевський]

Се я сам розпечатав листа, щоб вложити Вашого.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 169, 169 (зв).

№ 19 – 1926, серпня 16. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до

К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.

16. VIII.1926.

Не ображайтесь, дорогий Константин Василевич, що рідко Вам пишу – так ніколи, що й сказати трудно. Пам’ятаю про Вас завжди, і що можу роблю. Маю нагоду в іншій справі писати до нашого Нар[одного] Ком[ісара] юстиції – приточив і Вашу справу, може заінтересується. Книжок одну посилку Вам післали з тиждень тому, і ще пішлють за кілька день. Вакації, у всім зупинка. Я використовую сі місяці, щоб посунути свою спинену наукову працю, се майже одинокий час, що можна щось зробити; живу в б верстах від трамваю, і раз на тиждень приходжу до редакції.

Що Ви написали на повідомленню, може краще було й не писати. Не проявляйте строптивости, дорогий, аби не при хорі⁵⁰

згадуючи, не вийшло чогось неприємного. Може то був наслідок якоїсь просьби Петрова⁵¹ з Главнауки!

Реорганізація Академії теж ніби проходить свою законодавчу дорогу і в осені нібито стане реальністю, але в яких саме формах, не звісно. Як будете писати щось для “України”, пишiть читкіш, бо часом перекладчики не розбирають. А по-українськи Ви пишете вже досить добре! Посилаю Вам з замітками Ваші “вправи” (Поруч цей допускається сей, я пишу так, як писав в Галиччині – сей).⁵²

Нема дня, щоб я вас не згадував, і дуже Вас потрібую тут; сподiваюсь, що таки не доседите своїх трьох літ сповна!

Родина моя Вас щиро витає й бажає скоршого приїзду.

Якщо будете писати до Жуковичевої,⁵³ спитайте, чи не зісталось комплектів “Сеймової боротьби” (основний том і 6 випусків додаткових), спитайте від себе, а якщо єсть, то устройте, щоб я міг купити (даром я не хочу!). Бо тут ні в одній бібліотеці не нахожу комплекта. А я тепер – в “Історії укр[аїнської] літератури”, т. VI – ще раз переходжу сі часи. Перегортаю пильно і Ваші “Школи”⁵⁴!

Вам щиро відданий М.Г[рушевський]

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 153, 153 (зв).

№ 20 – 1926, вересня 13. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.

Дорогий Константин Василевич!

Сердечно дякую за привіт! Як часто підчас святкування згадував я Вас і відчував Вашу неприсутність. Привіт Луначарського⁵⁵ (з котрим мені не доводилось досі стрічатись) я хочу використати, щоб пробувати ще його попросити в Вашій справі. Взагалі не перестану! (Скрипник, нар. ком. юст., не відповів). З Галичини приїхав на свято Студинський і Свенціцький⁵⁶; згадували Вас.

Студ[инський], я думаю, буде наїздити сюди частіш.

Наскільки Вас інтересує “Черв[оний] Шлях” і взагалі журнали загальнішого характеру – чи більше бажані наукові

тільки? Що Ви розумієте під “Старою Україною”? Журнал під сею назвою виходив (замість “Київ[ської] старовини”) в 1907, потім під мою редакцією в 1914 і, як знаєте, це кілька книжок? Все се тепер рідкість! Але, як цікавить Вас, пришлем неодмінно. Взагалі – “прикажуть”. У Ів. Ів. Щітківського⁵⁷ вичерпався запас Ваших доверенностей на одержання платні, пришліть більше! Реорганізація десь “посувається”, дуже поволі. Була в Наркомюсті, тепер, здається, вступила до Рад. Нар. Кому. Але я нічого від неї не сподіваюсь.

Вибачте, що пишу так розхристано – сказано нема часу.
Ваш щирий М.Грушевський.
Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 40, 40 (зв).

***№ 21 – [1926, грудень.] – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.***

З Новим Роком, дорогі Кость Василевич
і Віра Петровна!

Бажаю Вам всього доброго, а перед усім – зібратись разом і переїхати до Києва.

Телеграму до Москви післано, да вже й сам я почав зневірятися в тих усіх обіцянках. Може нарешті Ваш власний термін, 18. І, принесе Вам визволеннє. Але треба б Вам про нього згадати. Як бачите – навіть так і не вдалося нам дізнатися, яка саме установа Вами відає.

Так чи інак, сподіваюсь, що Ви скоро приїдете до Києва і на місці розглянетеся в тих відносинах, про котрі згадуєте в останньому листі, – висловлюючи сумнів в вірності моїх слів про напружені відносини в Академії. Я більше не хочу про них писати. Радив би Вам тільки не спішити з висновками, бо попадете в гарячу кашу. Бачу, що з тим, як наближається час Вашого приїзду до Києва, наші верховоди роблять приємні міни в Ваш бік і запевняють в своїй прихильності, і мабуть зроблять все, щоб посварити Вас зі мною і з ак[адеміком] Студинським на пункті Вашої платні. Я свого часу писав Вам, як було віддано платню

Біляшівського (що призначалася Вам) М.Перетцу⁵⁸ – проти моїх протестів. Тепер Укрнаука призначила дві нові платні нашому відділові – що могло бути Вам і Студинському. Але Президія відділу відступила одну платню III відділові і тепер ставить питання: або Студинський, або Харлампович. Я добачаю в тім злий замисл. Але полишаю Вам на місці рішити, хто Вам приятель, і кого Вам треба держатись. Бажаю тільки, щоб Ви як найскоріше сюди прибули. Вибачте, що пишу так стисло – я цілком знемоцнів.

Ваш М.Г[рушевський]

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.83, 83 (зв).

№ 22 – 1927, травня 19. – Київ. – Лист К.В.Харламповича до дружини В.П.Харлампович у Казань.

19. V.1927.

Сейчас получил две книжки изданий Укр[аинской] Ак[адемии] Нау[172] к – подмокшие. Не знаю, где купались – под ливень ли попали. или в реке искупались. Через час – письмо М.С. [Грушевского], что я с 1 мая меняю положение в Киеве: по поручению 1 отдела А[кадемии] Н[аук] я должен оканчивать свою диссертацию о “Малороссийском влиянии” в Москве. Вознаграждение позже. В арх[еографической] комиссии я буду работать над тем же делом по нагрузке [...]⁵⁹. Хотят прислать мне для рецензии рукописную работу Савича⁶⁰ (по-видимому, об униатских школах), принятую для напечатания в академ[ических] изданиях. Немецкий язык, значит, пока по боку.

Целую, не унывай.

[без підпису]

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.20.

№ 23 – 1927, жовтня 20. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.

Дорогий Кость Василевич (так тут тепер говорять і пишуть!) Рецензії на білорус[ькі] книги дістав, хочу в VI кн[изі] дещо дати. Рец[ензія] на Grodecki etc⁶¹ пішла в кн[изі]. V. Буду чекати на

рецензію Archeion кн. I⁶² [...] ⁶³ дам обидві разом мабуть в 1928 [№]1.

Коли б уже скорше Вас побачити! Рецензію Вашу на Савича заслухано, Єфремов⁶⁴ при тім сказав, що Вам уже написав, рукопис одержав. Сказав Вам післати новий археоло[гічний] збірник білоруський – напишіть рецензію.

Коли приїдете, треба буде заснувати для Вас “Комісію укр[аїнсько] –білоруських зв’язків”, або щось в тім роді, се дуже підійде Вам. Рецензії пишуть чоткіш, розбірніш, а то дечого не вчитують.

Перешліть щирий привіт Вашій дружині і дітям.

Ваш М.Г[рушевський] // 20. X.1927

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.76

№ 24 – 1927, грудня 14. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламовича в м. Тургай Актюбинської губернії.

Дорогий Костантин Василевич!

Вибайте, що не писав Вам досі, але колись довідаєтесь, що я переживав і переживаю, і не будете дивуватись.

Передучора приїхав мій співроб[ітник] з Москви, що ходив у ваших справах. Поки що в Кремлі його запевнили, що ви обов’язково підійдете під амністію. Вчора дістав перший лист від приятеля, що поїхав туди з кінцем жовтня; він пише, що вже зайнявся Вашою справою на випадок, коли б чому-небудь, через недогляд, Ви не попали автоматично в списки амністованих. Тепер я чекатиму нетерпеливо вісти від Вас. Розоріться на телеграму: чи маєте вже повідомленне, що Вам вільно їхати до Києва, чи ні – в останнім разі я зараз напишу до Москви, щоб клопотались.

Вам щір[о] відданий М.Г[рушевський]

14. XI 1927.

Притис рукою К.В.Харламовича: “Разрешения выехать пока нет. Пришлите денег”.

Ф. Р-5847. – Оп.1. – Спр 56. – Арк. 22.

*№ 25 – 1927, грудня 27. – Київ. – Службова записка секретаря
Іст.-Філ. відділу ВУАН М.Левченка⁶⁵ до К.В.Харламовича в м.
Тургай.*

Завідувач видавництва
Української Академії Наук.
27. XII.1927 р.
Службова записка

Високоповажний Кость Васильовичу!

З великою втіхою перечитав я Вашу листівку, і якось любо пригадалось мені колишнє наше листування і наші зв'язки, що їх раптом перервали життєві обставини може, й не без участі “добрих людей”. Думаю, мені не треба Вас і запевнювати, що моя висока пошана і прихильність до Вас увесь цей довгий час залишалися однаковими. Коли-б мої послуги були потрібні Вам і тепер, хоч в якійсь мірі, я завсігди готовий виконати всяке Ваше бажання.

Все, пропущене в Вашій біографії, я вміщу в найближчому покажчикові за 1927 р. (покажчик за 1926 р. уже надруковано). А коли б у Вас виникли ще якісь потреби в справі друку Ваших праць, дуже прохаю мені написати, і, будьте певні, Академія Наук уживе всіх заходів, щоб їх задовольнити.

Тепер дозвольте мені покинути розмову про мою незначну особу і виконати доручення, яке мені дали Голова Історично-Філологічного Відділу УАН (Неодмінний Секретар) акад. А.Є.Кримський та Секретар Іст. Філ. Відділу – акад. С.О.Єфремов (Голова Управи). У нас панує переконання, що вже незабаром Вам буде дано повну амністію із дозволом покинути Тургай і їхати куди завгодно. Академія Наук, вибираючи Вас 1919 року, уже й тоді прохала Вас приїхати до Києва. І тепер вона дуже бажала б, щоб Ви, здобувши волю, переїхали не куди, як таки до нас, у Київ. Акад. А.Є.Кримський і С.О.Єфремов виклопотали у влади додаткову посаду штатного академіка Історично-Філологічного Відділу (оплата 180 крб. місячно) (Примітка: – Але в Комісаріатах іде розмова, щоб підвищити місячну платню академікам аж до 300 крб.). Претендентів на цю посаду, звичайно, знайдеться не один;

але, коли б Академія мала Вашу заяву, що Ви їдете до Києва, то Іст.-Філ. Відділ і Президія негайно могли б закріпити штатну ординатуру не за ким, як за Вами. Найбільше прав на ординатуру маєте тільки Ви і своїми науковими заслугами, і давністю вибора на академіка.

Але коли б Ви забарилися із своєю заявою про переїзд до Києва, то єсть велика небезпека, що згадану ординатуру довелось б нам передати на Відділ Природничий або Соціально-Економічний, і це була б для Іст.-Філ. Відділу явна втрата і шкода. Так от же, будь ласка, поспішіть дати офіційне повідомлення про свою згоду переїхати до Києва. Дуже добре було б, щоб Ви про це повідомили телеграфом.

З свого боку я дозволяю собі дати Вам гарячу пораду переїхати до нас. Здоров'я Ваше в Тургаї, напевно, розхиталося, і м'який київський клімат буде для Вас справжнім порятунком. Та безперечно Ви себе і морально почуватимете тут краще серед прихильної до Вас обстановки, ніж у Казані, що так несправедливо поставилася до Вас. Академики А.Є.Кримський, С.О.Єфремов, В.М.Перетц, Д.І.Багалій, А.М.Лобода, Ф.І.Мищенко, О.П.Новицький⁶⁶ – всі засилають до Вас свої гарячі побажання і доручають мені паки і паки підкреслити своє прихильне відношення до Вас.

Коли б акад. А.Є.Кримський не слабував тяжко на очі (одне око він уже втратив через катаракту, а друге – під загрозою), він би і власноручно про це до Вас написав. На жаль, його недуга приневолює його не писати листів власною рукою, а диктувати їх, або, як у даному разі, доручати їх писання науковому секретареві своєї катедри, себ-то мені.

Щиро відданий Вам М.Левченко.

P.S. На знак високої до Вас пошани дозволяю собі надіслати Вам свою останню книжечку.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 46, 46 (зв).

*№ 26 – 1928, червня 10. – Київ. – Записка М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в Ніжин.*

Чому ж, дорогий, все даєте не по-українськи? Про публікації ІНО і Наук[ових] тов[ариств] пишiть, хоч би в них і не було суто історичного матеріалу. “Україна” не суто історичний журнал. (Тому треба говорити і про статті іншого змісту! І означайте число сторін[ок] в книжках!). Про висилку грошей Вам треба нагадувати на адресу Григ[орія] Антоновича Іванця, Академія. Але тим часом ми вишлемо.

Ваш М.Г[рушевський] 10. VI.1928

До побачення!

В липні я буватиму з вечера четвера до 5 год[ини] п'ятниці – крім свят.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.60, 60 (зв).

*№ 27 – 1928, липня 16. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.
Харламповича в Ніжин.*

26. VII.1928.

Дорогий Кость Василевич!

Витаємо Віру Петровну з приїздом, бажаємо їй якнайскоріше прийти до здоров'я і відпочити по всіх перенесеніях. Привіт також і Вашій доньці. Ми тепер теж усі в зборі – в Китаїві. Всі Вас витаємо!

Про ніжинських греків – благопотребно. Крипякевич⁶⁷ писав, що готує студію про греків в укр[аїнській] службі – тема багата. Греки відіграли визначну роль в Гетьманщині, і з сього треба трактувати в Вашу “Історію Ніжинської колонії”⁶⁸ – і побут київського подвор'я (Св. Катерини). Що до Ваших занять взагалі – коли дебатувались інші справи в Відділі, Крим[ський] сказав: К.В. [Харлампович] буде працювати далі у Вас, а рахуватися при Педагогічній Ком[ісії]. Тому не дуже зважайте на те, що Вам доручає Пед-ком[ісія] і працюйте над тим, до чого Вас тягне. Як Ви знаєте, була ухвалена Комісія іст[орії] Освіти, в [...] ⁶⁹ істор[ичних]

установ,⁷⁰ і Вас намічали керівником, а тільки тимчасом рішили зарахувати Вас до Пед[агогічної] Ком[ісії].

При нагоді напишіть, як угрупувати Ваші звідомлення про видання інститутів, як їх поділити – на 2 або 3 книги.

Від усіх щирі привіти.

[Без підпису].

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.59.

№ 28 – 1928, серпня 20. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Ніжин.

20. VIII.1928.

Дорогий Кость Василевич!

Дістав В[ашого] листа і рец[ензію] на Ленінгр[адський] Наук[овий] Зб[ірник]. Прошу Вас взяти участь в організації рецензійного відділу “Укр[аїни]” взагалі, разом з Дм[итром] Ів[ановичем]⁷¹, Мик[олою] Неон[овичем]⁷², Олекс[ою] Ів[ановичем]⁷³, Анат[олієм] Григ[оровичем]⁷⁴, Конст[антином] Теодосієвичем⁷⁵, а може й іншими, як проф[есор] Рихлик, Турцевич⁷⁶ і ін[ші].

В жовтні може зберемо тут конференцію в сій справі, але тим часом прошу приступити до діла, а саме – разом з тими, що я називав, – зложити приблизний список статей, книг і журналів, котрі Ви би уважали за потрібне, щоб їх зрецензовано в “Україні” – укр[аїнські], рос[ійські], поль[ські] й інші, починаючи як [...] ⁷⁷ від 1925 р. (розуміючи головню історію, іст[орію] літ[ератури], етногр[афію], мистецтво, мову, археол[огію], право, краєзнавство), але часом беручи і раніші – та означити, що з того взялися б рецензувати ніжинські наукові сили. Чим скоріше Ви се зробите, тим краще, пришлють нові, тут доповнимо і повернемо (одмічайте, які книги etc. єсть на місці). Посилаю на Вашу адресу 60 карб. для Вас – аванс з “України”, а 60 для Дм[итра] Ів[ановича]⁷⁸ – аванс академ[іка], щоб прислав квіт за сим взірцем. Коли запряжеться в реценз[ування] і ін[шу] роботу, будемо старатись йому посилати щомісячно. Видання Арх[еографічної] Ком[ісії], які єсть, можете одержати задурно як член, напишіть заяву і що саме хочете.

В Наук[овому] зб[ірнику] за р. 1929 будемо держати для Вас 3 арк[уші], але доки? Не далі квітня 1929.

Сердечно вітаємо Віру Петровну і бажаємо скорого видужання. Кат[ерина] М[ихайлівна]⁷⁹ поправила значно, але вимагає великої обережності, так само і М[арія] Сильв[естровна]⁸⁰. Вони щиро витають Вас.

Ваш М.Г[рушевський]

Огієнка т.2 велів я Вам післати.⁸¹

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 55, 55 (зв).

***№ 29. – [1928, серпень, вересень?] – Київ. – Лист
М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Ніжин.***

Дорогий Кость Василевич!

Дістав В[ашого] листа, дякую за щирю охоту попрацювати Вам і всім, хто до того береться. Але може Ви не завважили того, що я просив зробити – списати, що ніжин[ські] співробітники вважають вартим обговорення. Найкраще почати від опису журналів, які отримуються в Ніжині, нових книг, які отримані там; в другу чергу – чого нема, але варто б по гадці їх обговорити. І тоді означити, що з того могли б обговорити ніжинці (нехай би на карточках написали заголовки журналів, книг і статей, котрі признають вартими обговорення, і потім сі карточки зложити разом).

Важно зложити невеликий, але охочий гурток людей, готових прийняти на себе обговорення кожного видання, що потрібно обговорити відповідно загальному планові. Такий гурток зложився у Львові, як я організував “Записки”⁸² в 1890-х рр., і їх бібліогр[афічний] відділ був найкращим, що було коли-небудь на Україні. Я сподіваюсь, що в Києві сеї осени таких буде кілька, але багато покладаюсь на ніжинців (також на одеситів). Коли буде хоч 2-3 чоловіки, котрим можна буде доручити все, що буде потрібно, се буде велика поміч. Сам я вже не можу брати на себе того, що проробив в 1890-х рр. Але сподіваюсь, що гурток мене замінить.

14. Х хочемо зібрати робочу нараду співроб[ітників] “України” й істор[ичної] секції (в програмі – організація

бібліографії, досліду старої України й укр[аїнсько]-молдав[ських] відносин в історії, фольклорі etc⁸³. Секція заплатить дорогу. Сподіваюсь, що приїде і кілька ніжинців. Там обговоримо детальніш.

Щирий привіт від усіх нас Вашій дружині і Вам.
Ваш М.Г[рушевський]
Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 58, 58 (зв).

**№ 30 – [1928] – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламовича в Ніжин.**

Дорогий Кость Василевич!

Прикро мені, що Ви нервуєтесь, не дістаючи відповіді, але я Вам уже писав, що абсолютно не мало зиску листуватись. Та що більше писати, то більше непорозуміння, як показує те, що Ви пишете з приводу того, про що я писав Ол. Івановичу⁸⁴.

Різні питання, котрі Ви ставите, будуть розв'язані на бібл[іографічній] нараді. Тепер важкий такий час, що ніхто нічого не знає, і я в тім числі. Перспективи виясняться тільки в листопаді-грудні.

Поки що прошу:

- 1) Рец[ензію] на юбіл[ейний] збірник Полівки (викл.)
- 2) Про 20-ий річник “Narodop. vestn [...]”⁸⁵ з коротким оглядом його за весь час, але все се не більше, як на 4 стор. друку.
- 3) “Красний архів” за весь час існування, не більше як на 2 1/2 стор. друку.
- 4) “Життя і революція” – 3 стор. maximum
- 5) “Червоний шлях” – 4 стор., теж
- 6) “Печать і революція” – 2 стор.
- 7) Записки Тов[ариства ім.] Шевченка” почати від 144, що вийшло, [...]”⁸⁶ разом (можуть спільно Абр[амович] і Петров[ський]).

Але огляди сі не повинні бути простим реєстром статей (кожну й не можна докладно перерахувати), а дійсно огляди, характеристики.

Зроблений Д[митром] І[вановиче]м огляд “Slavia”⁸⁷ має дві хиби:

а) він занадто довгий; б) обмежується перерахуванням без оцінки. Коли пишеться ширше, а не переказується зміст в 2-х словах, то мусить бути характеристика, оцінка.

Тип щорічних оглядів журналів буде вироблений нарадою.

Одночасно прошу Ів. Ів.⁸⁸ вислати Вам 60 карб. на рах[унок] “Укр[аїни] і 10 на проїзд до Київа, – підгоніть Ваш приїзд до лікаря так, щоб бути на ній. Точно день Вам напишеться (середина жовтня).

Я все сподівався, що Ви переїхавши до Київа, візьмете бібл[іографічний] відділ на себе. Тепер прийдеться доручити комусь. Я не маю змоги.

Привіт Вірі Петровні!

Дуже прикре, що Ви пишете про своє життє!

Ваш М.Грушевський.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.55.

***№ 31 – [1928] – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Ніжин.***

Дорогий Кость Василевич!

На часованню пишу кілька слів в доповнення до сказаного К.Ф.⁸⁹ 50 карб. післано Вам авансом з ред[акції] “України”, під гонорар.

Коли не примушу Академію до висилки Вам грошей (по 70 карб місячно, від січня, – се формально нібито в моє розпорядження – для Вас фактично) то вишлемо ще аванс під гонорар.

На Ніжин[ський] “Сборник” пишеть – почавши від першого українізованого тому. Я буду просити взагалі на українські наукові видання: ІНО і наукових товариств.

І-а величина Київа в інтернетиці – акад. Яновський, потім – проф. Стражеско і проф. Свенсен⁹⁰. У Стражеско позачергова авдієнція 10 карб. Цілую Вас, до скорого побачення!

Ваш Грушевський.
Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 50-50 (зв).

**№ 32. – 1928, вересня 19. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Ніжин.**

Дорогий Кость Василевич!

Сьогодні переглянув у коректі “Укр[аїну”, том] IV. 4 Ваші рец[ензії] (ІНО Ніжин (2), Житом[ір] і Миколаїв), дещо дописав, чого може Ви не знали або не завважили. Позвольте завважити:

1)при титулах книг обов’язково додавати число сторін[ок].

2)коли якусь статтю “Збірника” хочете обговорити трохи ширше, виділяйте її під осібну рецензію, в рамках же загального обговорення не давати більше 10 рядків!

3)не треба такого підходу, що читачам “України” цікава перед усім історія України. “Укр[аїна]” – орган українознавства, всіх галузей, і не цурається також і аналогій загальних і тем ⁹¹ з неукраїн[ського] обсягу. Тому я й просив Вас, оглядаючи видання ІНО і наук[ових] товариств хоч би згадувати статті на інші, не тільки історичні теми.

Тепер от ще: рецензії можуть бути написані на:

1)Праці істор[ичної] Секції Академії, себто “Записки іст[орико]-філ[ологічного] відділу, т.6, 11 і 17 разом.

2)на “Збірник” Істор[ично]-Географ[ічної] ком[ісії], т.1 і 2.

3)Праці Комісії до вивчення зах[ідно]-рус[ького] права, всі томи.

4)“Записки”соціал[ьно]-екон[омічного] відділу Акад[емії] – теж.

Можете розділити між Ніжин[ськими] співробітниками.

Студію про гайдамаків пришліть, постараюсь надрукувати як скорше.⁹² Завтра буду в місті, постараюсь нагадати Іванцеві про Вашу платню, може се pomoже. Сподіваюсь, що редакція ухвалить в додаток до гонорару щось за Ваші труди коло організ[ації] бібліогр[афічного] відділу, і коло 1-го постараюсь щось вислати.

Нараду бібліогр[афічну] визначено на 12/Х, о год. 12, постарайтесь підігнати Ваш черговий приїзд до лікаря, щоб бути на ній.

Як здоров'є Віри Петровни? Привіти наші їй і Вам.

Ваш М. Г[рушевський]

19. IX.1928.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 53,53 (зв).

№ 33. – 1928, жовтня 1. – Китаєво. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Ніжин.

Дорогий Кость Василевич!

Я Вам визначив вірно час бібліогр[афічної] наради: в п'ятницю 12. Х о год[ині] 12. Нарада буде в невеликім числі присутніх – ширшу зроблю зимою. Крім Вас запрошуємо ще тільки Петровського. З різних причин не вважаємо можливим робити тепер ширшої конференції.

Ми ще в Китаїві, хоч уже холодіє й ідуть дощі, але в місті мешкати нам так тісно і недоцільно, що я по можливості хочу дотягти до 20. Х.

Щирий привіт від усіх нас Вірі Петровні.

Ваш М.Грушевський.

1. X.1928.

Прошу передати М.Н.П[етровсько]му, що разом з отсим посилаю офіційного листа ректорові, щоб дав йому відпустку.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.57.

№ 34. – 1928, грудня 17. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Ніжин.

Дорогий Кость Василевич!

Давненько я не писав Вам: був нездоров і привалений всякою роботою, а ще більше – біжучою “вермішелью”, що не дає і вгору глянути! Спасибі Вам за фотографію! Як живете? Як здоровле Віри Петровни?

На 26 хочем зробити засідання з іногородніми і ради б були бачити Вас, коли б можна було Вам приїхати. Статтю Д.І.Абрамовича одержав. При оказії передайте йому сю записочку. Щирі привіти наші Вірі Петровні.

Ваш М.Грушевський.
17. XII.1928.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 51.

№ 35. – 1929, лютого 21. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Ніжин.

21. II.1929.

Дорогий Кость Василевич!

Повертаю Вам листа Дурдуковського⁹³; він не зовсім відповідає реальній ситуації. Не знаю, чи Д[урдуковський] не в курсі, чи він свідомо представляє се песимістично. На мій погляд, Ви маєте не менше 80 шансів на посаду, коли Педаг[огічна] Ком[ісія] не має взагалі якогось іншого кандидата. Але справа тягнеться, і Д[урдуковський] її не може прискіпити. Але при охоті Пед[агогічна] Ком[ісія] могла б підтримувати Вас з операційних.⁹⁴ Правда, що вони не великі!

Але се між нами. Коли щось буде конкретне, сповіщу.

Про “Чорних Клобуків”=“Кара-Калпаків”= ”Каратулів” я писав в II т[омі] “Історії Укр[аїни-Руси]”, 2 вид[ання], с. 548-550. Книгу сю їх установа може виписати з Книгарні Шевч[енка]. Я, як знаєте, не маю тут. Степняками займається тепер Пархоменко Волод[имир] Олександр[ович] – Дніпропетровськ, ІНО⁹⁵.

Треба б Вам приїхати – особливо як нові штати будуть затверджені.

Ваш М.Грушевський.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 54.

№ 36. – 1929, квітня 12. – Ніжин. – Автобіографія К.В.Харламповича (чернетка).

До неодмінного Секретаря У.А.Н.

Маючи бажання взяти участь в конкурсі на вакантну посаду наукового співробітника Педагогічної Комісії, прохаю Вас дати хід цій моїй заяві, до якої подаю потрібні відомості про себе.

Уроженець с. Рогач Берестейського повіту Городенської губернії. Я народився в сім'ї священника 18/VIII р. 1870; учився в духовних школах. Вищу освіту одержав в С.-Петербурзькій дух[овній] Академії, яку скінчив р. 1894. Потім був за навчителя латинської мови й "громадянської" історії в Казанській семінарії (до 1909 р.) і одночасно, з 1900 р. за приват-доцента церковної історії в Казанському університеті. Р. 1909 одержав посаду вик[онуючого] обов[язки] екстраорд[инарного] професора, а р. 1914 – ординарного. Займав цю катедру до початку р. 1922, коли її скасовано в зв'язку [з] ліквідацією історико-філологічного факультету. Р. 1921-22 викладав математику в Казанській військовій школі, а 1921-1924 рр. латинську мову в фармацевтичному технікумі. РР. 1925-1927 був за рахівника в Тургайському повітовому виконкомі. [З] 31/V.1928 в І[сторико]-ф[ілологічному] відділі ВУАН на посаді постійного керівничого секції Науково-Педагогічної Комісії УАН. [Посвідчення 2/V.1928 №4002].

В грудні 1916 р. обрано за члена-кореспондента Рос[ійської] Акад[емії] Наук, 1919 – за дійсного академіка УАН. Обрано в члени (дійсні, почесні або кореспонденти) різних наукових товариств: Общества Арх[еологии], ист[ории] и др[евностей] (1913), Общества люб[ителей] др[евней] письм[енности] (1914), Рос[ийской] уч[еной] архивной ком[иссии] (1914), Моск[овского] архивного инст[итута] (1918), Моск[овского] Арх[еологического] Общ[ества] (1920), Общ[ества] изуч[ения] местного края Чув[ашской] Авт[ономной] обл[асти] (1922), Центр[ального] бюро краеведения (1923).⁹⁶

По-українському читаю й пишу. Знаю мови класичні, французьку, німецьку, польську, білоруську, російську.

Спис педагогічних праць, зокрема з історії освіти, переважно української, прикладаю. Примірників їх не маю. Важні інші роботи, дві дисертації, розійшлися. Але, вважаю, що в Укр[аїнській]

Ак[адемії] Наук їх знайти можна. Останні мої історичні роботи, не менш ста, для вирішення питання про мою значність, мабуть, для даної посади не мають значіння, тому й не перелічую їх. Можу додати, що за порозумінням з Науково-Педагогічною Комісією, якій надіслав програму моїх занять з історії укр[аїнської] освіти за XVII-XVIII ст., я вже почав збирати матеріали на цю тему, а також про Гречьку школу в Ніжині в XVII-XVIII ст.

[без підпису]

12. /IV.1929.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 112-113.

П Р И М І Т К И:

- ¹ Філія Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі НФ ДАЧО), Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 112.
- ² Власовський І. Нарис Історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т. III. – С. 306.
- ³ Там само. – С. 305.
- ⁴ НФ ДАЧО, Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 112.
- ⁵ Харлампович К. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века. – Казань, 1908.; Власовський І. Вказ. праця. – Т. III. – С. 305-306; Дорошенко Д. Нарис української історіографії. – К., 1996. – С. 160.
- ⁶ Власовський І. Вказ. праця. – С. 306; Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1; Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 207-208.
- ⁷ Харлампович К. Малороссийское влияние ... – СС. V – XV, 5, 161.
- ⁸ НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 3. – Арк. 11, 11 (зв).
- ⁹ Чернухін Є. Кость Харлампович та його нариси з історії ніжинських греків // Записки іст. – філологічного товариства ім. О. Білецького. – К., 1999 – кн. III. – с. 160; НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 1. – Арк. 112-113; Спр. 3. – Арк. 1-5.
- ¹⁰ Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії. – К., 1993. – с. 32, 401; НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 1. – Арк. 112-113; Історія Академії Наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 245-246.
- ¹¹ НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 3. – Арк. 11, 11 (зв); Спр. 1, АРК. 112, 113.
- ¹² НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 1. – Арк. 141 (зв).
- ¹³ НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 1. – Арк. 115, 116 (зв).
- ¹⁴ НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 1. – Арк. 150, 151 (зв); 113, 115, 116 (зв).

15. Верстюк В., Пиріг Р. Михайло Сергійович Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – СС. 72-74; Дивись також док. № 4 нашої публікації.
16. НФ ДАЧО. –Ф. Р – 6214, – Оп. 1 – Спр. 1. – Арк.22.
17. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – К., 1996. – СС. 190 (док. №40), 195-196 (док. №№43,44).
18. Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 53; Пристайко В., Шаповал Ю. Вказ. праця. – СС. 66, 69-70; Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. –К., 1997. – с. 488.
19. Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – с. 53, 119-120, 403.
20. Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. –К., 1997. – с. 638.
21. Лист К.В.Харламповича до М.М.Бережкова у Ніжин від 5.1.1932р. – Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі ІР НБУВ) – Ф.ІІІ – од. зб. 55994 – арк.1.
22. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені XVII-XVIII ст. //Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1929. – Кн. 24; Чернухін Є. Кость Харлампович та його нариси з історії ніжинських греків // Записки іст. – філологічного товариства ім. О. Білецького. –К., 1999 – кн. ІІІ.– с. 161;
23. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII-XVIII ст.). Нарис V. Ніженські греки й торгівля //Записки історико-філологічного товариства ім. О.Білецького. – К., 1999. – кн. ІІІ – с.87- 174.
24. НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 1, Арк.41; Верба І. Кость Штеппа //Український історичний журнал. – 1999. – №3. – СС. 104-105.
25. Листи К.В.Харламповича до М.М.Бережкова у Ніжин від 5.10.1931, 5.01. та 18.02.1932 рр. // ІР НБУВ – Ф. ІІІ. – од. зб. 5592, 5593, 5594, 5596; Камишан О.М. – вчений-секретар І відділу ВУАН. Засланий 1934 року.
26. Труды института славяноведения АН СССР – Ленинград, 1932. – Т. 1. – СС. 425-426.
27. Віра Петровна Харлампович – дружина історика.
28. Йдеться про пожежу будинку М.С.Грушевського під час обстрілу Києва червоногвардійськими військами Муравйова у лютому 1918 р.
29. Добрі (доброзичливі) – лат.
30. Особа невідома.
31. Жукович П.М. (1857-1919) – російський історик, дослідник релігійного життя в Україні, професор Санкт-Петербурзької Духовної Академії.
32. Йдеться про П.М.Жуковича.
33. І так далі – лат.
34. Йдеться про арешт 1924 р. академіка М.Василенка у справі “Центру дій”. За сприянням М.С.Грушевського М.Василенка не тільки звільнили, але й поновили на роботі в УАН.
35. К.Харлампович писав для “України” рецензії на праці істориків – білоруського А.Савича та польського А.Ванчури.
36. Йдеться про знайомство М.Грушевського з К. Харламповичем у Казані 1915 р.

- ³⁷. Так в оригіналі.
- ³⁸. 1916 р. польський історик А.Ванчура перебував на засланні у Казані, де зустрівся з К.Харламповичем і отримав від нього згадуваний рукопис.
- ³⁹. Тут М.С.Грушевський пояснює К.В.Харламповичу незрозумілу тому українську термінологію.
- ⁴⁰. Щітківський І.І. – співробітник М.Грушевського по ВУАН, секретар Комісії дослідження Києва. “Вичищений” з Академії 1930 р.
- ⁴¹. Перетц В.М. (1870-1935) – історик укр. літератури, академік Петербурзької Академії Наук, академік ВУАН з 1919 р. Засланий 1934 р. Помер на засланні.
- ⁴². Засіб – лат.
- ⁴³. Петров Ф.М. (1876-1973) – радянський партійний функціонер, у 1923-1927 рр. голова Головнауки СРСР.
- ⁴⁴. Кримський А.Ю. (1871-1942) – укр. філолог, сходознавець, історик, письменник, академік та неодмінний секретар ВУАН. Заарештований і розстріляний.
- ⁴⁵. Студинський К.Й. (1868-1941) – укр. філолог, проф. Львівського університету, дійсний член ВУАН з 1928 р. Виключений 1934р. Депортований 1941 р. Тут – йдеться про працю К.Студинського “Олександр Духнович і Галичина” (Львів, 1924).
- ⁴⁶. Біляшевський М.Ф. (1867-1926) – дійсний член ВУАН, археолог, мистецтвознавець, етнограф.
- ⁴⁷. Яцимирський А.І. – російський історик, автор праць з історії Православної церкви.
- ⁴⁸. Підкреслено М.Грушевським.
- ⁴⁹. Риков О.І (1881-1938) – радянський партійний функціонер, у 1924 – 1930рр. голова Раднаркому СРСР. Репресований.
- ⁵⁰. Не при хворобі.
- ⁵¹. Див. примітку № 43.
- ⁵². Підкреслено М.Грушевським.
- ⁵³. Йдеться про дружину історика П.М.Жуковича. М.С.Грушевський просив К.В.Харламповича придбати для нього книгу цього автора “Сеймовая борьба православного западно-русского духовенства с церковной унией” (СПб, ТТ. I-VI, 1901-1912). Див. також примітку № 31.
- ⁵⁴. Див. примітку № 5.
- ⁵⁵. Луначарський А.В. (1875-1933) – радянський партійний функціонер, з 1917 по 1929 рр. – Нарком Освіти СРСР.
- ⁵⁶. Див. примітку № 45. Свенцицький І.С. (1876-1957) – історик, музеєзнавець, співробітник ВУАН у Львові, приятель М.Грушевського.
- ⁵⁷. Див. примітку № 40.
- ⁵⁸. Див. примітку № 41.
- ⁵⁹. Слово нерозбірливе.
- ⁶⁰. Див. примітку № 35.
- ⁶¹. К.Харлампович писав рецензію на праці польських істориків Р.Гродецького, С. Загоровського та ін. (Див. “Україна”, 1925, кн. 5).

62. “Archeion” – наукове видання Центральної управи над архівами Польщі. К.Харлампович готував рецензії на окремі томи цього видання.
63. Нерозбірливо
64. Єфремов С.О. (1876-1939) – український історик, літературознавець, Голова Управи ВУАН, Секретар I-го Відділу (1919-1928 рр.). Давній опонент М.С.Грушевського. Засуджений у справі “СВУ”, помер у в’язниці.
65. Левченко М.З. (1900-1934) – етнограф, фольклорист, літературознавець. Директор видавництва УАН. Учень, особистий секретар і прийомний син А.Ю.Кримського. Засуджений у справі “СВУ”, психічно захворів та наклав на себе руки.
66. Кримський А.Ю. – див. примітку № 44. Перетц В.М. – див. примітку № 41. Багалій Д.І. (1857-1932) – укр. історик, академік, один з засновників ВУАН. З 1929 р. – голова іст. – філ. Відділу ВУАН; Лобода А.М. (1871-1931) – етнограф, фольклорист, дійсний член ВУАН з 1922 р.; Міщенко Ф.І. (1874-1929?) – історик, візантолог, професор церковного права Київської Духовної Академії. Дійсний член ВУАН. Виключений з Академії 1928 р.; Новицький О.П. (1862-1934) – історик, мистецтвознавець, академік ВУАН, у 1928-1929 рр. секретар іст. – філ. відділу.
67. Крипякевич І.П. (1886-1967) – історик, учень М.Грушевського, Голова Львівської філії інституту історії України. З 1958 р. – академік АН СРСР.
68. Йдеться про працю К.Харламповича “Нариси історії грецької колонії в Ніжені XVII-XVIII ст. ” (Записки іст. – філ. відділу ВУАН, К., 1929, Кн. 24).
69. Нерозбірливо.
70. Історичні установи – структурний підрозділ I Відділу ВУАН, створений за ініціативою М.С.Грушевського для вивчення історії України.
71. Абрамович Д.І. (1873-?) – петроградський вчений, літературознавець, історик давньої укр. літератури. Репресований у 1920-х рр. Після визволення – професор Ніжинського ІНО, співробітник Історичних Установ УАН.
72. Петровський М.Н. (1894-1951) – історик, проф. Ніжинського ІНО, наук. співробітник катедри історії України та Комісії Лівобережної України I Відділу ВУАН. Звільнений 1934 року за націоналізм.
73. Покровський О.І. (помер 1929 р.) – історик, фахівець з античної історії та культури. З 1922 р. – проф. Ніжинського ІНО, дійсний член Київської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців УАН.
74. Єршов А.Г. (1897 –?) – історик, професор Ніжинського ІНО. Згодом – співробітник Харківського інституту історії української культури. Наук. співробітник комісії Лівобережної України I Відділу ВУАН. Репресований у 1930-х рр. Загинув у таборах.
75. Штепа (Штеппа) К.Ф. (1895-1958) – випускник Ніжинського іст. – філ. інституту, з 1924 р. – проф. стародавньої історії Ніжинського ІНО, співробітник Культурно-історичної комісії УАН. Таємний агент ГПУ. Арештований 1938 р., згодом звільнений. З 1943 р. на еміграції.
76. Рихлик Є.А. (1888-1938) – укр. філолог, проф. укр. мови та літератури Ніжинського ІНО (з 1926 р.). Член етнографічної комісії заходознавства ВУАН. Репресований 1931 р., загинув у таборі; Турцевич І.Г. (1856-1938) –

- історик, проф. стародавньої історії Ніжинського іст. – філ. інституту (з 1892 р.). У 1921-1926 рр. професор Ніжинського ІНО.
77. Нерозбірливо.
 78. Йдеться про Д.І.Абрамовича.
 79. Грушевська Катерина Михайлівна – донька М.С.Грушевського.
 80. Грушевська Марія Сильвестрівна – дружина М.С.Грушевського.
 81. Йдеться про книгу проф. І.Огієнка “Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність” (Ч. II, Варшава, 1928), яку рецензував К.Харлампович.
 82. Йдеться про “Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка”.
 83. І так далі – лат.
 84. Йдеться про О.І.Покровського. Ймовірно, М.Грушевський пише К.Харламповичу про його листування з керівництвом Академії у зв’язку з виключенням зі складу академіків.
 85. Нерозбірливо.
 86. Нерозбірливо.
 87. Йдеться про написану Д.І.Абрамовичем рецензію на часопис української філології “Slavia”, що видавався у Празі.
 88. Йдеться про І.І.Щітківського.
 89. Йдеться про К.Ф.Штепу.
 90. Яновський Т.Г., Стражеско Н.Д., проф. Свенсен – відомі київські лікарі-терапевти; інтерністика – галузь медицини, що займається внутрішніми хворобами.
 91. Підкреслено М.Грушевським.
 92. Йдеться про статтю К. Харламповича “Як судили гайдамаків в Ніжині 1751р.” (Україна, 1929, кн. 33, с. 38-46).
 93. Дурдуковський А.Ф. (1874-1937) – вчений, педагог, співробітник ВУАН. Заарештований 1929 р., засланий. Вдруге заарештований і розстріляний 1937 р.
 94. Операційні кошти – оперативний грошовий фонд Комісії.
 95. Пархоменко В.О. – історик, професор Дніпропетровського ІНО, співробітник історичних установ ВУАН. Репресований 1929 р. і засланий.
 96. Так в оригіналі.